КЛИМ ПОЛІЩУК.

ОТАМАН ЗЕЛЕНИЙ

СУЧАСНИЙ РОМАН В ДВОХ ЧАСТИНАХ.

ЛЬВІВ — КИЇВ 1922.
ВИДАВНИЦТВО „РУСАЛКА“.

З ДРУКАРНІ СТАВРОПИГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТА
ПІД УПРАВОЮ Ю. СИДОРАКА.

ЧАСТИНА ПЕРША.

ВІД ҐРУНТУ.

1. ОДИН З БАГАТЬОХ.

Чистих і щирих сліз прагне справжнє кохання. Великих змагань жадає могутня душа поневоленого народа... Тужить вона із року в рік і марить довгими віками, коли встануть чисті серцями і знайдуть між собою святого местника за кривди лихоліття...

Движать і дихають трівожно родючі ґрунти чорноземні, чуючи в собі ще непочаті сили вірних дітей своїх, яким треба тільки підвестися на лікті, як голови їх порушать блакить неба...

Коли встав один з багатьох, то зчудувався світ цілий з його сили непереможньої, краси й чистоти невиплямованої...

Довго ще будуть згадувати по хуторах та селах славного повстанчого отамана Зеленого, якого сама мужицька доля обрала за провідника поневолених і вклала в його руки меч карний і справедливий, перемога якого приносила тільки радість тім, що були позбавлені світа...

Сумний і ніжний, як колискова пісня матері, укоханий всіми за щирість і справедливість, він добровільно переніс всі негоди життя й пройшов усі дороги терпіння, аби нарешті скласти на ріднім полі свою безталанну голову й залишити після себе одні лише болючі спогади...

В осінній мряці, серед спустошених піль схилився він на якусь межу і так простивсь зі світом. Поховали його поруч инших повстанчих могилок і тепер він спить вічним сном у своїй домовині холодній, над якою тільки один кущ калини зеленіє...

Не було кому закрити його очей, не було кому проспівати йому „Вічну Память!“ — тільки одні чорні гайворони прокричали сумно — „на добраніч!...“

А Вкраїна ще змагається за свою волю і в годину великого терпіння кличе його:

— Устань, сину!

2. СВІТ БІЛИЙ...

Зявився на світ білий перед самим сходом сонця. Казала мати, що мав бути щасливий, бо в „сорочці родився“... Тільки сталося так, що та сорочка пропала, бо баба, яка доглядала породільниці, поклала її на припічок сушитися, а вона якось попала в піч і згоріла там...

Потім його охрестили й назвали Данилом. Купали в конюшині, щоб „здоровий був“...

Згодом, як на світ зявився малий брат Олекса, про Данильця перестали турбуватися і він став сам собі рости. З перших же днів свідомости своєї став черпати мудрість мужицького життя і вчився працювати, як працювали його мати Оксана й батько Степан, як працювало все село...

Чудний якийсь був він: завжди сумний, замислений, поважний, наче старий. Не любив він тих забав, якими бавилися його ровесники. Було забереться десь у коноплі, насипле там невеличку могилку, поставить на ній маленького хрестика з лободи і молиться до нього...

Раз мати взяла його за руку і сказала;

— Що ти робиш, дитино?...

Він злякано відповів:

— Голготу, мамо!...

Мати розповіла це батькови, а той розсердився і накричав на малого:

— Як ти, шибенику, хоч ще раз будеш так бавитися, то я тобі вуха пообриваю!...

Нічого не сказав на це батькові малий Данильцьо, бо знав добре, яка важка рука в батька. Вже нераз закоштував він її підчас голодних днів та пяних сварок у хаті. Батько Данильця хоч був і трудящий, але часами цілими неділями пив і тоді в їх маленькій хаті робилося холодно й голодно. Як би так не старанок матері, то, напевне, давно все пішлоб прахом. Дивився Данильцьо своїми малими оченятами на світ білий і не міг збагнути, через що в мами такі великі синяки під очима і чого вона так гірко плаче, коли колише його меншого братіка. Знав одно, що коли він просив їсти, то мати плакала й нарікала гірко:

— І доки так буде, Боже?!...

Тоді він уже й не казав нічого, а залазив куди небудь у темний куточок і починав там щось своє думати... І те, що він думав, заколисувало його і він так солодко засипляв там, що потім мати не могла добудитися...

Одного разу прийшла до його матері та сама баба, що колись спалила щасливу сорочку, і сказала:

— Чогось ваш Данильцьо людських дітей цурається... Завжди собі сам, як бурян дикий...

Мати в той час поралася коло печі і, не підводячи своєї голови, сказала:

— Йому й так добре! Чого це ви так турбуєтеся?...

— Бачите, — заговорила баба, — як що ви його й далі триматимете так у хаті, то він довго не проживе на білому світі...

— Не ваше діло! — відрубала гостро Данильцьова мати. — Кожний хай своє знає і до чужого не втручається.

Бідна! Вона ніяк не могла простити їй того, що та спалила в печі сорочку старшенького сина. Відчувала й баба провину, але нічого вже було робити, хіба що помагала Оксані важко зітхати та нарікати. Стала вона зітхати і на цей раз, але слова малого Данильця, які він сказав тоді, заставили її забутися за свої зітхання і вона тільки руками сплеснула:

— Перший раз чую, щоб мала дитина таке говорила..

А малий Данильцьо говорив про те, як він „вилосте“ і стане „левиким“, то піде на „лоботу“, заробить там багато грошей і купить за них стільки хліба, що його за цілий рік не зможе ніхто зїсти...

— А ви, бабо не дивуйтеся! — сердито сказала Оксана. — Краще вже й не говорилиб нічого, коли самі знищили дитяче щастя!...

— Яке щастя? — пробувала було сперечатися баба, але Оксана так сердито кинула в коцюбник коцюбою, що та зараз же поспішилася вийти з хати.

— Не дай Боже, щоб бідний мав розум, бо тоді сам Бог стане ворогом!... — говорила сама до себе Оксана, витираючи крадьком сльози, щоб „часом Данильцьо не побачив“...

А малий Данильцьо все бачив і розумів. Його молоденький мізок, роспіраючи ще слабкі кости черепа, напружено думав про те, чому так мало хліба в світі, а так багато праці? Звідки беруться сльози, коли не хочеться плакати і що таке за люде, оті вороги?...

Про те, як малий Данильцьо говорив з бабою, мати якось розповіла батькові, а той вирішив, що його пора вже вчити читати й писати, „щоб не марнувавсь даремне“...

Батько малого Данильця був чоловік письменний і колись мріяв бути справжнім дяком. Ото він і став учити свого сина: — аз, буки, віди, глагол і різка після кождої букви...

— Нехай бють, — думав про себе малий Данильцьо, — але кричати проте не буду!...

— Залізо якесь, а не хлопчисько! — сердито казав батько, кидаючи в куток різку.

— Як буду ливикий, — думав Данильцьо свої думки далі, — то я тоді все пригадаю...

Однаково, до того зоставалося довго ждати і малий Данильцьо за якогось пів року вже читав часословця і псалтиря. Дорого, дуже дорого далася Данильцьові ця наука, але вже до року знав на память не тільки „Помилуй мя Боже“, але й „Вскую шаташася людіе“... Останній псалом

дуже подобався батькові і коли він приходив до дому пяний, то зараз-же заставляв його проказувати собі і, тоді, як Данильцьо проказував цей жалібний псалом, батько журно хитав головою і плакав, а мати дивилася й думала про себе:

— Ой, не проживе ця дитина на світі, не проживе!... Отак і помре від кору, або шкарлятини...

Однаково, як прийшли в село пошести всякі, то Данильцьо щасливо переніс не тільки що кір та шкарлятину, але й самий дифтерит. Було це тоді, як умірав батько. Через це саме Данильцьо мало що й памятав його смерть. Знав тільки, як приходили в хату якіїсь люде, як відчиняли настіж двері, коли виносили труну і як від того було зимно на горячій печі, де лежав Данильцьо і його менший брат Олекса. Пригадував ще, як потім плакала над ними мама і як приказувала:

— Діточки мої любі, діточки мої милі, щож я тепер робитиму з вами?...

Весною мама показала на цвинтарі батькову могилу з великим дубовим хрестом, але вже не плакала й не зітхала. Вона вже встигла призвичаїтися бути самою і почувала себе навіть краще, бо не було кому сваритися й розганятися з кулаками...

Покійний, крім довгів та злиднів, залишив після себе невеличку скриньочку з ріжними казочками та житіями святих, яка перейшла до розпорядимости Данильця. Звідси він довідався про „Соловія Розбійника“, який свистав „на дванайцять миль“, про могутнього Сампсона, якому хитра Даліла обрізала волося і взнав багато дечого иншого, від чого солодко завмірало й радісно тремтіло його маленьке серце. За цю скриньочку з казками він охоче простив батькові всю його суворість та жорстокість і з вдячністю згадував той час, коли той учив його трудного „аз, буки, віди“...

З виду свого Данильцьо нагадував батька, але вдачу мав своєї матері. Русява головка з розумними сірими очима часто хилилася на груди і так марила бути могутнім Сампсоном, який не чуючи ніякої болі від ворожих ударів, сміливо йде широким полем на зустріч ворогам, що тьмою тьмущою насунули на Трипілля...

Згодом, як йому було вже десять літ і він став пасти сільську череду, ці мрії змінилися. Сидячи в степу на могилі, він дивився на широкий, битий шлях, що тягнувся аж до самого Київа і думав про те, як колись покине своє село і піде разом з якимись прочанами до святого Печерського Монастиря і зробиться там великим преподобником, до якого звідусіль будуть іти за порадами бідні люде і як він ні в чому не буде відмовляти їм...

В довгі зимові вечорі він сидів і в стосотий раз перечитував про Сампсона, або слухав, як розказувала мати.

А мати багато де чого знала ще від свого діда, батько якого наклав головою у Кодні за те, що ходив колись в Мотронецький монастир присягати Залізнякові. Иноді вона й співала і то так чуло, що Данильцьо ховав лице в долоні і крадькома плакав, почуваючи в своїй душі невідоме майбутнє, яке вже таїлося по темних кутках їх убогої хатини й заздрісно чигало на нього... Особливо зворушувала його оця пісня:

„Ой, гай мати! Ой, гай мати!
Ой, гай зелененький,
Помандрував із Трипілля
Хлопець молоденький!...

Помандрував, шапочку зняв,
Низенько вклонився:
— Прощай, прощай вся громадо,
Як що з ким сварився!...

Чи сварився, не сварився,
Так, може, змагався,
Гей, простіте, Трипільчане,
Щоб гай не цурався!"...

Скінчить мати і гляне на Данильця, а він сидить як камінний, тільки очі дивляться чудно так, наче він нічого вже й не бачить перед собою... Міцно стискає в руках пошарпану книжочку з Сампсоном і не знає — де він, і що з ним...

— Що з тобою, Данильцю, може голова болить? — спитається мати, а він тільки гляне на неї:

— Ні, мамо!...

— Можеб ти води приніс, а то вранці й не дотовпитися за людьми коло тієї криниці?...

Данильцьо вставав, накладав батькову шапку, брав відро і йшов по воду. Мати сумно дивилася йому в слід і думала:

— Ой, непевна дитина, непевна!...

Серце матері передчувало весь жах майбутнього і боліло в німій трівозі, якої не могла зрозуміти своїм пригнобленим недолею мізком і, щоб хоч на хвилину не думати про це, переводила очі на свого меншого сина і довго дивилася на його біляву головку, як вона радісно клопоталася коло своєї нової забавки, — саночок, які йому змайстрував Данильцьо.

— Підмети хату, Олексо! Не всеж Данильцьові робити, — казала вона до дитини і та бігом кидалася до коцюбника, де стояв віник. Але в хату входив Данильцьо і забірав від Олекси віника.

— На що ви його заставляєте замітати, як він ще такий маленький? — казав він до матері і замітав сам.

Діти жили дружньо і ніколи не сварилися між собою. Смерть батька, який помер з білої горячки, зробила глибоке враження не тільки на Оксану, але й на дітей і вони інстиктивно охороняли той спокій, який прийшов до них після всіх голодних сварок та побоїв. Часами тільки розпочинав кричати маленький Олекса, який був „вилитим батьком“, як казала Оксана, але він раптово затихав, коли тілько до нього приходив Данильцьо і починав з ним лагідну розмову.

Згодом маленький Олекса почав ходити до школи, а Данильцьо мусів сидіти в дома, бо треба було матері допомагати. І допомагав він не аби як. Навіть не треба було Оксані й молотника наймати, бо все те збіжя, що діставалося їм з їх півтора морґа поля, Данильцьо сам перемолочував і перемелював.

Дивлячись на Данильця, як він працює, Оксана цілком заспокоювалася й думала, що „як би так забрати від нього ті всі книжки, так нічого такого й не сталося б“... Але малий Данильцьо став чим далі, тим більше кохатися в книжках і добував їх, де тільки міг. Ходив він за ними до вчителів і де тільки міг, скрізь діставав їх цілими оберемками. Просиджував над ними весь свій вільний час і цілі ночі, а на ранок ставав до роботи з блідим лицем і великими синяками під очима.

— Покинув би ти, Данильцю, оті книжки! Ти з них хліба не будеш їсти... — скаже иноді Оксана, а в самої серце так і затремтить чогось.

— Алеж у нас, мамо, ще хліб є! — відповість на те Данило і знову йде за книжками, коли не до вчителя, то до попа.

Сусіди близькі бачили це все й нераз казали Оксані:

— Ви, Оксано, напевно думаєте панією стати?..

— Чогож то так? — питалася здивовано Оксана.

— Один синок до школи ходить, а другий в дома з книжками ледащіє...

— Чого він ледащіє? — починала вже сперечатися Оксана. — Адже ж він по вулиці не шляється і нікоди нікому не робить ніякої!...

— Еге ж, по вулиці не шляється, але й пастухом не хоче бути... — казали їй на те „добрі“ сусіди.

А Данильцьо й справді вже не захотів пасти череди, бо задумав сам господарювати, а це було не до сподоби тим, що обробляли „наспіл“ їх землю.

Одного разу, після такої розмови з „добрими“ сусідами Оксана прийшла до дому, розпалила в печі „як на хліб“ і вкинула в огонь всі його книжки, навіть із батьківською скринькою. Робила це нехапцем, боючись, щоб не надійшов Данильцьо, який у той час був у клуні. Мішала їх в огні коцюбою, щоб „швидче зітліли“... Колиж від книжок зосталася купка блискучого попілу, який з виду

нагадував гадюче лушпиння, вона сіла на лаву і гірко заплакала..

Прийшов Данильцьо і стрівожено кинувся до неї:

— Чого плачете, мамусю?!

Ще гірше заридала і, тяжко хлипаючи, сказала:

— Книжки твої спалила, он що!...

Прожогом кинувся до печі, а там тільки попіл. Схопився і став таким, яким не був ніколи. Кулаки стиснув, випростався, а очі так і горять. Не сказав, а заревів:

— У-у-у.. прокляті!...

Ніколи ще вона не бачила його таким, і ніколи ще не чула від нього таких слів, а через те й не зогляділася, як вхопила залізну коцюбу і вдарила його просто в зуби. Він тільки похитнувся, але не впав, а закривши рукою окрівавленого рота, помалу, гордо так, вийшов з хати і пішов кудись...

Розлючена Оксана заметушилась по хаті, не знаючи, що робити; їй було не то соромно, не то жаль, що вона його так ударила, але, разом з тим, була вражена його словами і сама до себе обурено говорила:

— Правду казали люде, що це до добра не приведе!... От, так воно й є!... Не приведе!...

Метнулася до печі й стала розбивати попіл, щоб і сліду не лишилось ніякого... Довго розбивала і аж на порошок стерла його. Забрудилася, стомилася й ослабла. Вийшла в сіни, сіла на порозі і стала ждати Данильця. Ждала так до полудня, — не прийшов. Після полудня посилала малого Олексу шукати його, — не знайшов. Вечером злякалася вже і сама шукала, але дарма...

Тільки вже аж на другий день він сам прийшов до дому. Лагідний і тихий, підійшов до матері, поцілував її в руку і сказав:

— Вибачайте, мамо! Я не про вас, а про їх сказав так!...

Показав рукою на вікно і сумно всміхнувся. І коли всміхався, то Оксана побачила, що в нього нема одного зуба.

— Дитино моя! — заплакала вона. — Хібаж я винна?...

Малий Олекса, який у той час стояв коло порога, дивлячись на матір з під лоба, понуро сказав:

— Мама завжди спершу роблять збитки, а потім плачуть... Добре вам було, як вас татко били?...

— Ой, дітки мої, дітки!... — тільки й сказала Оксана. Затихла...

І стало тихо в хаті. Тихо, аж сумно. І ця надзвичайна тиша трівожила серце Оксани до того, що вона не могла навіть спати в ночі. Трівожилася, що не знала, де був тоді Данильцьо, як пішов з дому і тільки вже від людей довідалася, що він ходив до Дніпра і цілу ніч блукав по

берегах. Хтось з рибалок чув навіть, як він говорив сам до себе: — „Тільки й зостається, що світ білий... що світ білий!“....

Для когось иншого це нічого не означалоб, але для Оксани, яка стільки вже передумала про його чудну вдачу, цього було досить, щоб стратити сон... Відчувала й знала, що це безслідно не минеться, тим більше, що тепер Данильцьо став зовсім инший, чужий наче, якого вона навіть стала не то боятися, не то поважати. І це чудне почуття вже не кидало її ні на одну хвилину, навіть тоді, коли Данильцьо став тим Данилом, якого всі вважали за найщирійшу і найдобрійшу людину в селі. Вона відчула, що перервалася та ніжна нитка, яка досі так міцно звязувала почування матері з почуваннями сина. Тепер син став чужим для матері і вона це примічала з того, як він ходив до клуні читати ті книжки, які невідомо звідки діставав і як він сидів і думав щось про себе, з таким чудним лицем, як то було в нього тоді, коли вона співала — „Ой, гай мати!“...

Розуміла, що син став чужим для неї і що він колись подасться в світ слідом за своїми думками і з трівогою в серці чекала того часу...

3. НА ЛОНІ ПРИРОДИ.

Такому загадково непомірному розвиткові хлопчини сприяла сама Трипільська природа. Містечко стояло коло самого Дніпра, а навколо його розгорталися чудові краєвиди невеликих гір, порослих зеленими дубовими та липовими лісами і широкі поля з давніми могилами. В цих лісах були такі затишні закутки, куди, здавалося, ніхто й не заглядає ніколи і туди-то, часами, ходив малий Данило читати й марити на самоті. Забравшись в лісову гущавину і слухаючи врочистого гомону столітніх дубів, він забувався за те, що є звичайний собі селянський хлопчина і називається Данилом, а здавалося йому, що він невідомо звідки зявився сюди і що він зовсім не людина, тільки частина того самого шуму, який наповняв собою ці ліси... І тоді, коли йому здавалося так, його душа випростовувалася й робилася великою, з чого чудувався й сам Данило і, щоб перевірити себе, що це йому не сниться, — кусав себе за великий палець на лівій руці, на якусь хвилину приходив до себе, а там знову марив, аж до самого заходу сонця...

Часами, в свято, йдучи в цей ліс, Данило брав із собою свого меншого брата Олексу і тоді разом ходили на старі руїни якогось палацу, що стояв у лісі над самим Дніпром. і про якого трипільські люде говорили багато ріжних казок

Казали, що наче-б-то тут ще до Хмельницького жив якийсь великий маґнат і що сюди в 1648 році зімою приїздили польські комісари з Варшави на мирові переговори з Хмельницьким. Потім, як ці переговори не привели до миру, то козаки зайняли Трипілля й спалили цей палац, разом з тим маґнатом. Хто був той маґнат, — невідомо. Казали тільки, що він був „з нашого роду і з нашої віри“, тільки запродався... Після того, кажуть, майже що місяця, в самісеньке підповня, серед руїни блукала якась темна людська постать в маґнатській кереї і гірко ридала чогось... Ця таємнича постать більше всього цікавила малого Данила і він раз у раз ходив туди, надіючись власними очима побачити її і переконатися в правдивости старої казки.

Блукаючи серед руїн старого палацу, Данило вилазив куди небудь у гору, в той час, як малий Олекса злякано притискався денебудь в низу і жалібно просив:

— Данильцю, пошукай там горобчиків!

Але Данило наче й не чув нічого. З вершини старої башти було видно безмежні поля за лісом і безконечну срібну бинду Дніпра, по якій рухалися якісь маленькі та чорненькі цяточки.

— Кораблі пливуть... — говорив замислено і зараз-же згадував про Байду Вишневецького, про Гамалію і про багато инше, вичитане ним з добутих книжок.

— Поїхати-б отак... — шептав зачаровано і не міг одірвати своїх очей від того широкого простору, що розгортався наоколо Трипілля.

— Данильцю, я боюся! — чувся в низу плаксивий голос Олекси. Данило насилу відривався своїми очами від краси неосяжної і злізав у низ.

Мати сердилася, як що вони довго не приходили і погрожувала не пустити їх на будучий ярмарок, чого діти найбільше боялися, бо цей ярмарок, який відбувався чотирі рази на рік, був єдиною трипільською радістю. Однаково сердилася вона не довго, бо й як було їй сердитися, коли не далі, як через годину, Данило вже справлявся коло хати: носив воду, рубав дрова, косив траву в саду і клав корові на ніч. Словом сказать, сам за трьох працював, дарма що всього 15 літ мав.

Оксана вже навіть знаходила час і спочити, а тоді й про красу своєї вбогої оселі стала дбати. Мазала хату в середині і з надвору, синькою вікна обводила, а над ліжком і коло стола дивних птахів та рослин ріжних намальовувала, щоб „веселійше було глянути“... Купила ще пару нових образів у хату, а старі повиносила в комору й повішала їх над скринею, де вже було й полотна трохи приробленого за останній час. Завела й квітничок невеличкий: посадила перед вікнами рожу, півонію, [illegible] пумяків та чорнобривців і тільки ще одної красольки не було, хоч усе збіралася завести.

Сусіди, бачучи, як вона живе з дітьми, навіть заздрили їй і казали, що вона відьма і чарівниця, але це її не дуже вражало, бо вона тішила себе надією, що через два-три роки оженить свого Данильця і тоді вже не буде ні в що втручатися і ні про що турбуватися. Про випадок з книжками вона вже встигла забутися й спокійна вдача Данила заспокоїла її настільки, що вже навіть перестала відчувати ту трівогу в серці, яку відчувала досі.

І тепер, під час ярмарку, йдучи з дітьми через містечко, вона сміливо дивилася кождому в вічі, бо була певна того, що її діти чесні на стільки, на скільки чесна вона сама і що вони ніколи, нігде й нікому не зроблять найменшої прикрости, — не то шкоди, — як то робили инші, господарські навіть діти. Мало по малу стали люде поважати й саму Оксану, дарма, що була бідна, і охоче допомагали їй — хто плугом і бороною на полі, а хто й просто чим небудь при господарстві, бо кождий знав, що за нею не пропаде і коли вона сама чим небудь не відробить, так малий Данило читанням віддячить. — В осени, як справлялися з сівбою і робили „поминальні обіди“, Данило читав на них псалтиря... А читав він гарно, не гірше дяка якого і це не аби як подобалося людям.

Ходючи по ярмарку, Данило ніколи не ставав коло тих яток, де продавалися бублики та цукерки, а любив крутитися на кінській торговиці, де було багато всякого народу аж з других сел і де так гостро пахнуло кінськими кізяками та сіном. Тут він бачив саме нутро мужицької душі і з цікавістю прислухався до того, як скаржилися на свої злидні, через які мусіли вивести з двора останню „гриву“ і як другі, задовольнені й систі, жартуючи, торгували й за безцінок купляли цю „гриву“, а потім разом пили могорича, цілувалися, лаялися, тягалися за чуби і проклинали друг друга.

Прислухався й придивився до цього всього Данило і порівнював його з тим, що вичитував з книжок і страшно йому робилося за себе, за своє власне життя, бо бачив тут добре все своє майбутнє і воно гнітило його. Бачив і знав, що й він такий самий мужик, та ще й злиденний, буде вік горювати лише для того, щоб чим небудь набити свого живота, а потім сконати й зігнити на порох в якому небудь запущеному закутку цвинтаря і не лишить після себе й сліду ніякого. . І так, в його голові стали виникати нові думки про те, як би так всі повстали за одним разом і забрали до своїх рук всі ті землі, які знаходяться в панів, та розсілися б по ній вільними хуторами, а тоді, напевне, не булоб таких злиднів...

І чим далі, тим більше непокоїли його такі думи. Не давали вони спокою навіть у церкві, куди він ходив що неділі „на крилос“. Помогаючи дякові співати величне „Тебе Бога хвалим“, він думав: — „І за що його хвалити,

як він такий несправедливий? Скільки тих святих, а всі вони з богачів, папів та архиреїв і ні однісенького такого святого, щоб був з мужиків!“...

Своїх думок боявся й не говорив про них навіть матері. Одним один раз не стримався і щось таке сказав, та й то тоді, як мати розповіла йому про свої колишні вжитки з батьком.

„В десять літ сиротою зосталася, — казала вона. — В наймах дівувала. Служила в панів і вони не злі були, — любили. Була б і довше там, так спокусилася й вийшла заміж. — Ти в мене першенький. Не любив тебе батько і часто байстрюком називав. Мене також бив до півсмерти. Пив, гуляв, байдикував і ні про що не дбав. Думала, що не витримаю і булаб померла, як би він сам не пішов на той світ через горілку... Як вмірав, то лаявся і погрожував: — „Я до тебе з того світа прийду, а проте задушу!“... Спершу боялася вечером на двір вийти, щоб часом не показався, а потім заспокоїлася коло тебе, сину!“...

— Мертві не встануть ніколи! — сказав на те Данило.

— Дитино, що ти говориш? — скрикнула мати. — А як же вони на Страшний Суд прийдуть?...

— Страшний Суд, це наше життя, мамо! — почав було говорити Данило, але враз щось пригадав і затих.

— Боже, Боже!... — говорила здивовано мати. — Невже це ти до цього з псалтиря дочитався?...

Нічого не відповів їй тоді Данило, а тільки звів на неї свої чисті сірі очі і спокійно подивився їй в лице. І в тім погляді вона взнала давнього малого Данильця, яким він був тоді... тоді... коли... „Ой, гай мати!“...

Відвернулася і вийшла чогось в сіни...

4. ЖИТТЯ ВЧИТЬ.

Тихо й непомітно пройшло ще два роки і настав третій. Зразу-ж від Нового року, почалися якісь трівоги й неспокій. Спершу багато говорили про якусь війну десь аж на Далекому Сході, а потім була мобілізація і проводи на війну. Як виряжали в дорогу, то плакали, а як вирядили, так і стали забуватися по троху. Молодші „салдатки“ з хлопцями стали „лигатися“, а трохи старіщі просто за пиятику взялися... В сльозах і співах пройшла зіма, а потім прийшла турботна весна, а за нею трівожне літо...

В полукіпках на полі стали знаходити якісь листочки з червоними печатками, а в тих листочках писалося про те, як то тяжко жити в світі бідному селянству та робітництву, як його всі обкрадають і як тяжко кривдять...

Якось Оксана прийшла з поля і принесла з собою аж два таких листочки.

— А ну-но прочитай, сину! — простягла їх Данилові.

Той тільки глянув і зараз же сказав:

— Це вже читали в нас!...

Вона якось не звернула уваги на те „в нас“, а тільки пильно-пильно подивилася йому в очі і побачила в них якійсь чудні вогники. Хотіла спитатися — що з ним діється, але він раптом сказав:

— Книжки мої нащо спалили?...

Схопилася, як опечена. Сама не своя, розлючено закричала:

— Як ти смієш так до матері казати? Ти... ти...

Опамяталася. Здавила в горлі лайку і відійшла до порога.

— Коли то ще було, а він тепер випоминає.,. — сказала в голос сама до себе й тихо заплакала.

Але, на диво, Данило не підійшов до неї і не заспокоїв її, як то він робив завжди, а мовчки вийшов з хати і подався кудись. Оксана враз затихла і стала думати про своє минуле.

— Боже мій! Невже покійний говорив правду? Невже він байстрюк? — блиснула на мить в її голові страшна й несподівана думка.

Аж на ноги встала.

— Ні, ні!... — шептала до себе. — Він справжній... Та й яким-же він може бути, як не справжнім... То-ж я його породила і тільки я...

Коли він вечером вернувся до дому, то Оксана цілком заспокоїлася і пішла до когось в містечко по своїй власній справі.

Данило й Олекса зосталися самі собі і довго мовчали. Слухали, як десь далеко гуркотів грім, потім стала блискати блискавка, а ще через якийсь час зашуміла справжня буря і декілька краплистих крапель дощу брязнули по шибках маленьких віконець.

Олекса здрігнувся і промовив:

— От, щоб так у полі застукало!...

— Ну, так що? — спитався Данило.

— Страшно... — сказав Олекса і підсунувся до Данила.

— Чого? — спитався Данило, але Олекса нічого йому не відповів на те.

З хвилину сиділи мовчки й слухали, як торохтить дощ по лопухах за хатою і брязкотить великими краплями по вікнах, а потім Олекса знов заговорив:

— Данильцю! А для чого оті листочки хтось роскидає?

— Щоб революцію робили люди... — сказав поважно Данило.

— А що таке революція? — допитувався Олекса.

— Це значить боротьба за землю й волю, за рівність і братерство...

— Як то так? Нам вчитель у школі казав, що революцію Жиди видумали для бунту...

— Ні, дитино! — поважно промовив Данило. — Революція не для бунту робиться, а для того, щоб не було панів і мужиків, а щоб були тільки люди...

— І ми також? — схопився Олекса.

— А тож як?! — майже крикнув Данило.

— Звідкиж ти про це все знаєш? — цікавився Олекса.

— Селянська Спілка тут є... Я там чув...

— А мамі про це можна сказати?

— Ні, дитинко! — твердо промовив Данило. — Не кажи нічого мамі... Нікому не кажи... Треба мовчати... Це тайна справа...

— Для чого тайна?...

— Для того, щоб пани про це не довідались...

Затихли. Кождий щось своє думав. І знову заговорив Олекса.

— Вчитель розповідав нам про Тараса Шевченка, який також змагався з панами.

Данило хитнув головою:

— Знаю! Він для нас і заповідь свою дав...

— Яку?

— Сказав: Борітеся — поборете!...

— І це правда?...

— Правда...

— А звідки ти знаєш?... Також, може, з теї спілки?...

— Ні! Просто з життя!..

— Так тебе життя вчить? — цікаво зазирнув в очі Олекса.

— Егеж... — лагідно відповів йому Данило і чогось всміхнувся.

Знову затихли. Знову слухали дощового шуму за вікном і знову заговорили.

— А наша мама дуже бідна? — спитався Олекса.

— Як і всі селяне! — сказав Данило.

— Алеж вона краща від усіх людей на селі...

— То тільки для нас вона така гарна... Є люди ще кращі від неї...

— Ні, не має! — рішучо заперечив Олекса. — Як я був у церкві, то бачив таку на образі...

— А й справді! — якось загадково скрикнув Данило і враз чогось замислився.

Перед його очами стала передвічна струнка й чорнява Марія Египетська, одягнута в селянську свиту і прибрана в гетьманську шапку, яка стоїть у „бабнику". — „Щоб так очіпок, то булаб зовсім схожа"... — думав про себе Данило. Потім раптом схопився:

— Не знаєш, куди пішла мама? — спитався Олекси.

— Казали, що зайдуть до дячихи! — відповів той.

Данило встав, накинув на себе стару свиту і сказав:
— Ти сиди собі, а я піду стрінути її..

На дворі було темно, як у мішку. Данило ледве вибрався за ворота і з трівогою став чекати матері. Чекав довго й нетерпеляче і хвилинами, коли особливо починав йти дощ, йому здавалося, що вона розгнівалася й ніколи вже не вернеться назад... Тоді він затримував у собі дихання, щоб часом не розплакатися і напружено прислухався.

І коли серед дощового шуму почув добре знайомі кроки, то радісно крикнув:

— То ви, мамо?!

— Чогож ти стоїш тут, дитино? — замість відповіді ніжно спиталася мати

— Вийшов вас стрічати! — вже спокійно сказав Данило.

— Боже! Який він добрий! — думала Оксана, йдучи з ним до хати.

В хаті вона подивилася на нього. Звичайний собі, як і завжди: бліде й сумне лице, а в очах якась замисленність чудна...

Лягаючи спати, вже в ліжку думала:

— Ой, непевна моя дитинонька, непевна!...

Потім згадала за спалену бабою сорочку і перехрестилася:

— Скарай тебе, Боже!...

5. МАТІРНЕ СЕРЦЕ.

... Коли душа в трівозі, то й серце спокою не знає. Марніє білий світ, стають марудні темні ночі і сни дивовижні непокоять серце. І чує серце щось незрозуміле та сказать не може. Всі денні смутки і трівоги скрадаються навшпиньки до постелі і обсядуть її звідусіль, як осінні мухи, закриють собою все радісне й світле і так виснажують сонне тіло...

Спить Оксана і сниться їй, що йде па стрімку гору слідом за Данилком. Важко їй крок зробити, а він легить наче і, навіть, не оглянеться. Стомилася, спітніла, дріжить і просить:

— Зачекай, Данильцю!

І раптом прокидається. Здивовано дивиться по хаті. Тихо. Спить Данильцьо. Спить і Олекса. За вікном дощ хлюпостить. Темно. До дня далеко ще. Глибоко зітхнувши, хреститься і починає шептати якусь молитву, а серце б'ється, а серце щось чує та не скаже тільки...

Заспівали перші півні. Якось веселійше стало. Заспокоїлася трохи і знов заснула і знов сниться їй сон.

Сниться, що до її воріт прийшло багато людей з чорною трупою і всі кричать в один голос:

— Оксано! Давай-но сюди Данила!

— Нащо він вам? — злякано, не своїм голосом питає їх Оксана.

— А хіба ти не знаєш, що труна порожня? — гукають їй з-за воріт.

— Ні, не знаю і не хочу знати! — відповідає вона, вже пробудившись.

Встала з ліжка, підійшла до вікна і довго вдивлялася в передранкову млу.

— Чому ви не спите, мамо? — почувся сонний голос Данила.

— Вже ранок, Данильцю! Пора вставати! — відповіла Оксана.

— Добре, мамо! — сказав Данило. — А мені, мамо, снилося, що за мною приходили якійсь люди... Багато людей... Видимо й невидимо... Ціле Трипілля прийшло...

— Чого ж вони хотіли? — тихо спиталася вона.

— Щоб я йшов разом з ними...

— Куди?...

— Не знаю... Здається на прощу...

Задріжало серце в грудях. Затремтіла вся. Хотіла розповісти свої сни, але стрималася якось і, щоб не думати про них, встала скоренько й засвітила каганця.

— Якось то воно буде! — думала вона сама про себе. — Тепер осінь і ніякі сни не справджуються...

6. ПОЧАТОК ЗМАГАНЬ.

Тільки скінчилася возовиця, як і почалося. Невідомо звідки і як приходили до села дивні чутки про волю. Між людьми говорилося про те, як десь там на Полтавщині вже весь простий народ повстав проти панів і забрав собі всі панські землі. Говорили про це тихо й побожно, наче таємну молитву читали. І, от, заворушилися в Таращі, загомоніли в Сквирі, захвилювалися в Умані і запалало навколо Трипілля. Заметушилися скрізь і всюди червоні півні. Заграла червона заграва. Тільки заходило сонце і стелилася сутінь вечірня, як неприборканим полумям спалахували панські скирти на полях, горіли старі й затишні маєтки. Метушились і кидались на всі боки злякані пани й тяглися до Києва, наче на прощу, бо там було досить стражників, жандармів, козаків і так війська всякого...

З дня на день чекали чогось і в Трипіллю, але тут була Селянська Спілка, яка чогось стримувалася. Ніхто з селян не знав, що таке та спілка і хто в ній порядкує, але всі знали, що там повинні були сидіти розумні люди,

а через це саме і слухалися. Ніхто не знав, також, і того, що в Спілці був Данило і що він намовляв усіх товаришів не палити хліба, бо то „дар божий“, а зійтися всім разом і поділити його нарівні, щоб „нікому не було ніякої кривди“...

Нічого не знала про це й Оксана, бо не казав він їй. Знала тільки те, що Данило часто кудись виходив і приходив до дому аж о півночі. Раній з ним цього не було, через що властиво й турбовалася. Часами тільки, як крізь сон догадувалася, що її Данило, коли не ходить до тієї самої Спілки, так напевне знається з „суцілистами“, які останніми часто навідувалися до Трипілля. Один такий „суціліст“ був навіть у їх хаті і подарував Данилові велику книжку, яку він тепер день і ніч читає. „І гарна та книжка, що Боже!“ — думала Оксана, слухаючи, як Данило читає в голос:

„Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі!
А ти пишалася колись
В добрі і роскоші! Вкраїно,
Мій любий краю неповинний!...“

І плакала Оксана від цих болючих слів Кобзаря і вже не сердилась на Данила, що він з книжками „час марнує“ і слухала вже инше:

„Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить...“

— Ой, свята правда! — шептала сама до себе Оксана. — Свята правда, що кругом неправда, але щож його подієш?... Треба терпіти... Так і батюшка каже в церкві...

Одного разу так і Данилові сказала, а він тільки головою порухав:

— Ні, мамо, насильників треба бити!...

— Бійся Бога, моя дитино! Що ти говориш?! — скрикнула вона.

— Правду, мамо! — відрізав Данило. — Всі, що не працюють, не мають права їсти... Це сказав сам апостол Павло, а не який небудь піп...

— Так ти вже й Бога не шануєш?! — здивувалася.

— Чому ні? — озвався Данило. — Бога я шаную, але попам не йму віри...

Зітхнула Оксана і більше вже не казала нічого; боялася, щоб „до гріха не довів“... Пішла до комори і досхочу виплакалась там, а коли вернулася в хату, то вже не застала його. Думала, що скоро не прийде, але він вернувся, як тільки зайшло сонце. Сів коло стола й замислився, а лице було таке бліде й стривожене. Олекса,

який в той час робив на завдання вчителя якусь аритметичну задачу, підвів голову і спитався:

— Чого ти такий?

— Який? — незадоволнено озвався Данило.

— Зляканий, чи що таке.. — говорив Олекса.

Оксана покинула поратись коло печі і підійшла до стола.

— Ти, Данильцю може не ходив би туди... — сказала.

— Куди? — здивувався Данило і в тойже час чогось почервонів.

— Та я вже знаю, що ти до Спілки ходиш... — промовила, сама собі не ймучи віри, що каже правду.

— Ходив, а тепер не буду! Не хочуть слухати мене, так нехай собі!... Колись згадають і прийдуть самі до мене!... — сказав Данило, встаючи від столу.

В той час почувся голос вартового дзвону. Оксана глянула в вікно і скрикнула:

— Ой, Боженьку! Горить!

— Ну, тепер будуть мати чим тішитися! — сказав Данило, беручи в руки шапку.

— Куди ти? — спиталася Оксана.

— Хіба не знаєте? — відповів з усмішкою Данило. — На Трипільське свято йду...

Вийшов з хати, а вона й собі за ним. Стали за ворітьми й заніміли. Пів неба палало в червоному огні. Горіли, одночасно, не тільки всі стирти на полі, але й весь панський двір, що стояв на краю містечка. Вітер був від села і велитенські клубки диму котилися просто в поле. Там, де горіло, чувся якийсь крик і гомін, а на селі тільки одні собаки в'їдали.

— Суд страшний наближається... кінець світа йде... — шептала Оксана поблідлими губами, а Данило стояв поруч неї, дивився на море огню і щось думав...

— Ти не боїшся, Данильцю? — спиталася вона його.

Він тільки всміхнувся: „Ті, що бояться, всі вже там, бо в гурті лекше забувається те, що буде завтра“...

— А щож таке може бути?

— Прийдуть старшини, жандарми й козаки...

— А пани також повернуться?

— Пани, може тепер і не приїдуть, бо вони тендітні люди і власними очима не зможуть дивитись на росправу...

Як під ранок, пожежа трохи стала ущухати. Полумя вже не здіймалося до неба, а тільки рижий дим котився в поле і неможливо смерділо згарищами. Гомін і крик перенісся в містечко, де скоро стали чутися якісь глухі удари, від чого крик ще збільшився.

Коло Данила і Оксани пробіг якийсь чоловік без шапки в розірваній сорочці, який крикнув:

— А ви чого так стоїте? Там монопольку розбили... горілку беруть...

Оксана затурбувалася:

— Може й справді піти?... Тож усі люди там...

— Мамо! — промовив тільки одно слово Данило і Оксана враз заспокоїлася. Вразило її не саме слово, а те, як він сказав його. Щось залізне чулося в ньому...

— Підем, може до хати вже? — спиталася через якусь хвилину.

— Підем! — сказав він зовсім иншим, лагідним голосом і, не чекаючи на неї, пішов до хати!

Йдучи слідом за сином, вона міцно засунула засовку коло дверей і сама, не знаючи для чого, підперла їх коромеслом, яке стояло в сінях. В хаті Данило ляг на ліжко поруч Олекси і заснув як убитий, а вона довго ще дивилася через вікно на заграву пожежі і промовляла тільки їй одній відому молитву...

7. „ОТЕЦЬ ДУХОВНИЙ“...

Все було так, як казав Данило і як мало бути. Приїздили жандарми, були й донці. Дві неділі пили й гуляли та „росправу“ чинили. Жорстока була та „росправа“. Пять господарів на той світ пішли, а решта й так до віку памятатиме. Спершу зганяли все село до волости і там били всіх нагаями доти, доки була охота, а потім стали по хатах розїздити. Заїде який небудь донець на подвіря, так просто з конем в хату суне. Поставить коня коло стола й зараз же каже дати йому вівса, а сам розляжеться на подушках і командує. Печи, вари, годуй, догоджай, а сам тремти й бійся навіть не так ступити, як він хоче...

Особливо довго шукали вони Селянської Спілки, але ніяк не могли її знайти. Як не били, як не випитували, а проте ніхто нічого не міг сказати. Де хто казав, що Селянською Спілкою були оті самі господарі, яких убито в перший день „росправи“, бо не даремнеж вони в себе рушниці мали і все село до самооборони підіймали...

Дуже можливо, що про це найкраще міг би розповісти жандармам Данило і хтось навіть говорив їм щось про нього, але в справу вмішався піп і жандарми залишили його в спокою.

Проте Данило не дуже то йняв цьому віри і доки в селі панували жандарми та донцаки, він весь час блукав по лісах і почував серед тих руїн, зверху яких милувався колись мальовничими просторами. До дому вернувся лише тоді, як зникли жандарми і як в селі стало тихо, наче в домовині. Прийшов змучений, худий, блідий, але старіщий наче. Раніш ніж щось зїсти, він добув з горища свого „Кобзаря“ і так занімів з ним коло стола.

Оксана поспішаючись, насипала в миску борщу і поставила перед ним.

— Їж, сину! Годі тобі сушити мізок отими книжками! Бач, яке лихо сталося... — промовила тихим голосом, в якому вчувалися сльози.

Данило помалу склав книжку і здивовано повернувся до матері.

— Що саме? — спитався.

Вона хотіла сказати йому щось таке гостре, щоб воно зачепило, вкололо його, але глянула на його струнку юнацьку постать і замовкла. Помітила, що він зовсім не той став, як був перед тим і що він виглядає зовсім дорослим. Дивлячись на його струнку юнацьки постать, на смагляве лице з продовгастим, трошки горбатим носом і сірими замисленими очима, вона своєю думкою вираховувала його літа. І на її думку виходило так, що йому всього лише вісімнайцять літ скоро буде, але в виду він здавався старшим на 5—6 літ. Дивилася і не могла надивитися. Забула навіть за те, що хотіла йому росповісти докладно про те все, що ділялося тут, коли не було його в дома. Але в той час він сам заговорив:

— Так, виходить, що він не гнівається на мене за се, що я перестав співати?...

Оксана ще не зрозуміла, але догадувалася, що він говорить про попа і сама не знає, як відповісти йому. Їй не хотілосяб говорити йому якраз про те все, що в цей час робив піп, бо знала наперед, як це його вразить, а через те відповіла коротенько:

— Він казав, що з тебе добрий дяк може бути, а через те й боронив тебе...

Данилові уста скривилися в легеньку усмішку. Він пригадав минулі роки свого дитинства, коли його єдиною радістю було ходити до церкви й помагати дякові співати та читати. Часом у Великий піст він ходив що дня і, як коли не приходив, то за ним присилали сторожа. Часто було, що він навіть заміняв дяка, за що той уділяв йому дещо зі своїх доходів, а піп тільки дякував і обіцяв зробити його справжнім дяком. Одначе, вже останніми часами, від коли в полукіпках стали знаходитись оті листочки з червоними печатками, Данило не тільки перестав співати, але й зовсім не ходив до церкви. І тепер, згадуючи це, йому було не то ніяково, не то чудно, що він міг таким бути в той час, як піп дер з мертвого й живого і ні про що инше не думав ніколи.

Данило досить мав роботи, а через те день до вечора пройшов скоро й непомітно. Пораючись коло господарства, він не переставав думати про те, що й справді булоб добре помиритися з попом і попросити його, щоб він послав його на зиму до київського печерського монастиря, звідки на весну вийшов би справжнім дяком, дістав би собі місце

десь у маленькій парахвії і сидів би собі тихо. Однаково, дивно було те, що як добре не складалися в нього ці думки, як всі вони плутались і мішалися, коли тільки приходили думки инші, вичитані ним з подарованого йому невідомим аґітатором „Кобзаря“. А приходили такі думки часто, цілком несподівано й негаданно.

„А на апостольськім престолі чернець годований сидить“... — починало ворушитися в мізку. Він кидав роботу, підводився і думав — звідки це. Через хвилину згадував, що це з подарованого „Кобзаря“ і заспокоєно продовжував свою роботу. Але тільки починав думати про дяківство, як враз мізок пронизувало: — „Людською кровію торгує і рай у найми віддає“...

Знов підводився, знов думав і знов пригадував, що це було з того самого „Кобзаря“...

— Треба буде в матері спитатися, що саме він говорив про мене, — думав Данило йдучи вечером до хати.

Як погасили світло і лягли спати, Данило встав і сів на краєчку ліжка, де лежала мати.

— Мамо! — сказав він пошепки, щоб не розбудити Олексу. — Розкажіть мені про попа.

Оксана підвелася трохи і промовила:

— Щож я тобі розкажу?

— Все... — сказав він.

І вона стала розповідати. Почала з того, як він відмовився поховати на цвинтарі забитих господарів і як їх вивезли на роздоріжа, де ховають вішальників. Далі говорила про те, як і кого саме він радив жандармам скарати, а потім стала казати й про те, як жандарми приходили за Данилом і як вона встигла якось вискочити з хати і побігла до попа просити ради. Довго він не хотів навіть нічого слухати і все приказував: „Безбожний став твій Данило, так нехай краще загине!“... Колиж вона стала перед ним на коліна і, цілуючи його в руки, зі сльозами на очах стала благати заступитися, він змягчився і сказав: — „З твого сина, Оксано, добрий дяк може бути! Я заступлюся за ним, але ти скажи йому, що коли він не буде робити того, що я йому скажу, то памятай, що я тоді сам пришлю за ним жандармів!“

Данило слухав це все і часами тільки переривав її коротким запитанням, як нпр. — „так і сказав?“ — або — „і справді?“...

Оксана мусіла знову говорити те саме, що вже говорила раз і не примічала того, що Данило чогось тремтів усім своїм тілом, а його голос був хрипкий, наче простужений.

— Які ми бідні, мамо! — говорив він, — які бідні!...

Вона слухала й не знала, що він цим хоче сказати і, засипаючи, була певна, що її Данило буде слухняним

в доброго попа, який хоч і не охоче, а всеж таки заступився за них бідних.

— Які ми бідні.. які бідні... — шептала вона вже крізь сон в той час, як Данило йшов сонною вулицею до церкви, де був попівський дім.

Він йшов з одною тільки думкою — поговорити з ним по щирости і сказати йому про все, що турбувало його мізок і непокоїло душу. Йому здавалося, що піп, як освічений і старий чоловік, скорше всіх зрозуміє його і піде на зустріч його бажанням.

Підійшовши до попівського дому, він тихенько переліз через паркан і зазирнув у вікно. Піп був сам один у кімнаті і, заклавши руки в кишені підрясника, розміреним кроком ходив з кутка в куток. Він дивився на його широку, лопатовидну, сиву бороду і величезну блискучу лисину, навколо якої стирчала на всі боки рештки давніх патлів. Його старе й зморщене, як печене яблуко, лице було похмуре і чогось сердите. На якусь хвилинку Данило завагався — „чи варто йти до такого?“ — але зараз же махнув рукою і вирішив: — „Сердиті люде, завжди щирійше говорять“...

Підійшов до дверей і став стукати. Через хвилину вибігла наймичка і сказала йому, що „батюшка вже сплять“... Однаково він не звернув на це ніякої уваги і ввійшов у „прихожу“, де пахнуло мокрими кожухами й кальошами. За дверима чулися важкі кроки „батюшки“, — як він все ще не переставав ходити.

— Скажіть батюшці, що я дуже хочу бачити його, — сказав він до наймички.

Наймичка невдовольнено щось забуркотіла собі під носом про те, що „вже сплять“, але проте пішла і сказала.

— Пущай войдьоть!... — почувся глухий, як з бочки, голос.

Данило ввійшов і вклонився.

— Ну?! — суворо промовив до нього піп.

— Хочу з вами порадитися... — сказав Данило.

— Ну?! — знову сказав піп і його борода сердито затанцювала.

— Я не знаю, що тут робилося і я хотів би...—почав було говорити Данило, але піп раптом перебив його.

— Ну?! — підійшов ще близче і якось чудно махнув перед його лицем правою рукою. — Ну, а руку?...

Данило, не розуміючи, простягнув до нього свою руку, але піп враз відскочив назад і закричав:

— Безбожник!... Бунтовщик!... Сволоч!... Руку!... Руку поцілувать!...

— Вибачайте! — змішався Данило. — Я той... я до вас, як до чоловіка...

— Вон! — крикнув не своїм голосом піп. — Я тобі не чоловік, а отець духовний!... Сволоч!... На Сибір!...

На його крик прибігла розпатлана попадя, а слідом за нею наймичка, наймит і ще якийсь підстаркуватий добродій в міському убранню, — випадковий гість, чи родич.

— Вижени його! — показав піп рукою наймитові.

Той, як скажений пес, кинувся на Данила, але не знайомий добродій зупинив його.

— В чому річ? — спитався він.

Піп не сказав нічого. Одвернувся і схвильовано сів у крісло.

— Я хотів порадитись!... — промовив Данило й скоренько вийшов з хати.

Йдучи коло церкви, він зупинився. Глянув на стародавні хрести на маківках і згадав з того ж таки „Кобзаря": „А роспятієм добито"...

Зітхнув і став думати:

„Дивно! Такий же чоловік, як і всі, а диви, що видумує! Руку, каже, руку цілуй!..."

„Ну, гаразд! А що буде тоді, як і справді народ зрозуміє, що його дурили і стрепенеться і отрясе від себе дармоїдів?... Що тоді робитиме цей отець духовний?..."

„Подумати тільки, скільки він бере й дере з усього, а все то іменем Христа!... Ні, не треба мені такого Христа! Не потрібні мені його люті слуги!... Я можу й сам собі бути"...

На дзвіниці задзвонив маленький дзвоник. Старий Семен, який уже тридцять літ з лишнім вартує церкву, давав знак, що він не спить і чесно виконує свої обовязки. Цей дзвоник скерував його думки в другий бік.

„Ні, в Христа не можна не вірити! — подумав він. — Тільки треба вірити инакше якось, по новому, по свойому, щоб від щирого серця було"...

Раптом здрігнувся. Згадав собі давнього образа, на якому був намальований Христос у мужицькій свиті. Той образ був у цій церкві і піп наказав його спалити, як „непотребную память упіятских времен"... Тепер він зрозумів, що той Христос був справжнім і що не даремне його знищив „отець духовний"...

— Отець духовний!... — якось чудно засміявся він. — Бандит! жрець нечестивий!...

„Молиться під фіґурою, а чорт сидить за шкурою"... — згадалася йому в той час місцева приказка.

— Звичайно, що чортові догоджають, а Христом тільки прикриваються... — говорив сам до себе. — Але коли Христос визволиться із ваших невиданих хитонів і звиться в мужицькій свиті, то хоч і схочете покаятися, так уже пізно буде!...

З великою образою в душі і гострою біллю в серці йшов Данило до дому і думав лише про те, щоб непомітно ввійти в хату, не розбудивши матері.

8. ПЕРШИЙ ПРОМІНЬ.

На другий день Данило встав раніш матері і зараз же заходився обкладати соломою хату на зиму. На дворі було холодно й сіро. Гострий північний вітер гнав на південь цілі отари важких хмар і в повітрі метушились перші сніжинки. Навколо було якось пусто й тихо, тільки одні ворони кружляли над хатами і пронизливо кричали чогось. Здавалося, що й сам Бог розгнівався на синів землі і забрав від них навіть найменшу радість, щоб обдарувати нею сяючі електрикою великі міста і тих людей, що мешкають там.

Носячи з клуні солому, Данило думав про те, що булоб добре залишити це все і піти в світ за очі, ген аж туди, де нема „монопольки" і поліції, де нема такого брехливого попа і таких покірних людей, як тут. Хотілося йому жити так, щоб можна було відчувати те життя, а головно робити щось...

Девятнайцять весен і девятьнайцять зим прожив він серед Трипільських гір і все чекав якогось чуда, яке взялоб і повелоб його тим широким шляхом, що йде аж до самого Києва, але все дарма! Роки минали, а чудо не приходило. Ждав довго, але тепер уже не міг ждати. Чув, що далі не зможе так терпіти і коли не сьогодня, так завтра обірветься остаточно та нитка, яка почала рватися ще тоді, як згоріли його книжки...

Думаючи так, він і не помітив, як до нього підійшов якийсь підстаркуватий добродій в чорному пальті і з двома кокардами на вчительському капелюсі.

— Добридень! — привитався добродій.

— Доброго здоровля! — сказав Данило, придивляючись до чудного добродія. — Я вас пеначе бачив десь...

— А, так! — сказав добродій. Вчора у попа!

Данило почервонів і опустив очі до долу.

— Я знав, що вам неприємно буде згадувати вчорашнє, але, надіюся, ви на мене не гніваєтесь? — став говорити добродій. — Тим більше, як довідаєтеся хто я і чого прийшов до вас!...

— Ходім тоді до хати! — промовив Данило до добродія і той охоче згодився. — Тут якось не випадає...

В той час з хати вийшла Оксана і Олекса. Оксана була з якимсь горщиком в руках, а Олекса ішов до школи.

— Це може, ваша мати? — спитався добродій.

— Так! — відповів Данило.

— А цей хлопець?

— Брат мій... До школи йде...

— Так він учиться?...

— В четвертій клясі вищої початкової.

— О, то дуже добре! — задовольнено всміхнувся до Данила добродій. — Гарного брата маєте!...

— Я люблю його...
— О, то дуже добре!... Дуже добре!...
Добродій говорив якось просто і в його мягкому голосі чулася справжня щирість. Оксана, яка спочатку була навіть злякалася його, заспокоїлася і, цікаво приглядаючись до його невеличкої цапинньої борідки і добрих карих очей, що лагідно визирали з під золотих окуляр, думала:
— І чого йому треба від мого Данильця?!...

Неменше думав про це й сам Данило, який ніяк не міг зрозуміти причини приходу цього добродія і думав, що цей добродій прийшов для того, щоб довідатися про щось і випитати про те, чого не могли в свій час дошукатися ніякі жандарми. Однаково, коли тільки дивився йому просто в очі, як зараз-же відчував у своїй душі щось таке ніжне й тепле, з чим хотів би бути завжди.

Коли ввійшли в хату, то добродій скинув кашкета і голосно промовив:
— Я в хаті виріс тій колись...
— Це ви з „Кобзаря"? спитався Данило.
— А ви звідки знаєте? — здивувався добродій.
— Читав трохи... — просто сказав Данило.
Добродій сів на лаву і замислився.
— Гм... тепер я розумію... тепер я розумію... — раз у раз промовляв він сам до себе, розглядаючись по хаті. — Гм... затишно тут у вас...
Раптом замовк і став прислухуватися. В димарі, як навіжений, скиглив вітер і забивав у печі огонь, який розпалила Оксана. Їдкий дим котився просто в хату і ліз в очі.
— Зима йде... — ні з того, ні з сього промовив добродій.
— Через те я й хату обкривав соломою... — сказав Данило.
— А хіба то щось помагає? — спитався добродій.
— Як би не помагало, то не обкривав би, — відповів Данило.
Добродій вийняв з кешені записну книжечку і щось записав у ній.
— Це я для ґазети, — всміхнувся.
— То ви пишете? — спитався Данило.
— Так! відповів добродій. — В нашому партійному часопису.
— А яка-ж ваша партія? -- зацікавився Данило.
— Українська партія Соціялістів-Революціонерів. — сказав добродій.
— Чого-ж вона хоче?
— Вона бореться за Землю і Волю...
— То й Селянська Спілка також цього домагається, — промовив Данило.
Добродій задовольнено всміхнувся і підсунувся блище.

— Ви, здається, Данило Терпило? — спитався він.

— Так! — відповів Данило.

— Ви, здається, тепер єдиний член тутешньої Селянської Спілки?

— А ви звідки знаєте?! — здивувався Данило. — Я тепер так собі... Я ні до чого не втручаюся...

— Нічого, нічого!... — сказав добродій. — Не бійтеся! Я сам член центрального комітету Селоспілки і маю до вас справу...

— А хто-ж ви такий? — обережно спитався Данило.

— Я рідний брат місцевої попаді і називаюся Всеволод Онуфрієнко. Постійно живу в Київі, а сюди приїхав по особистих справах, — відповів добродій.

— А я про вас ніколи й не чув навіть нічого! — щиро признався Данило.

— Та й звідкиж ви могли знати? — сказав добродій. — Сестра мене не любить і цілком забула, а сам я був тут двадцять літ тому назад...

Данило допитливо подивився на Онуфрієнка і подумав:

— Бідний! Він також напевне зазнав чимало всякої всячини...

Онуфрієнко наче відчув його думку. Нахилився ще ближче і сказав:

— Тепер у Київі роблять труси і арешти, так я на якийсь час мусів виїхати...

— А в нас жандарми були, з дончаками, — промовив Данило.

— Знаю, знаю! — сказав Онуфрієнко. — Але то ще не кінець... Революції ніхто не зможе задушити... Вона така велика і мотутня, як сама душа народня...

— Народ тепер не повстане! — понуро сказав Данило.

Онуфрієнко раптом схопився на ноги і став ходити по хаті. Данило дивився на його довгі й тонкі ноги і йому було чогось жаль його.

— Боже мій! — схвильовано говорив Онуфрієнко. — Там вішають, розпинають, па Сибір гонять, в тюрмах мордують, а тут...

Зупинився проти Данила і мовчки, став дивитися йому в очі.

— Тут, сказав Данило, — потрібна нова віра...

— Що ти говориш, дитино! — скрикнула від печі Оксана.

Онуфрієнко повернувся до неї:

— Ах, ви тут? — сказав. — Вибачайте!...

Сів знову на лавку коло Данила і став говорити:

— Я тепер часто забуваюся, де я і що зі мною? Особливо в тісній хаті, де мало повітря.

— Як хочете, то вийдемо на двір, — сказав Данило.

— Тільки підем куди-небудь за село, промовив Онуфрієнко.

Вийшли з хати і через спустошені городи, на яких валялося посохле картоплиння, пішли до того лісу, де стояли руїни стародавнього палацу. В лісі було тихо, тільки верхи високих дубів гомоніли, наче розмовляли між собою. Пахнуло гнилим листям, яке товстою верствою вкривало землю. Любив це листя Данило. Особливо тоді, як були тихі сонячні дні і воно було сухе. Йдеш собі отак помалу, совгаєш ногами, а воно тільки — шш... шш... шш... і всякі думки з голови вилітають... Спокійно так стає на душі...

— От ці руїни щасливійші за нас! — промовив Онуфрієнко. — Їх ніщо не обходить і ніхто не турбує.

— За те колись, напевне, обходило і турбувало, — сказав Данило.

— Було колись... — заговорив Онуфрієнко. — Тепер також є... Пройде сотня літ, а такого Трепова не забудуть...

— Щож то за Трепов такий? — спитався Данило.

— Трепов, це начальник Правобережа, який сказав „не жалеть патронов“ і зараз розстрілює робітників та селян... — відповів Онуфрієнко.

— У нас дончаки пять членів Селянської Спілки вбили... — промовив Данило.

— Е, що то значить пять членів Селянської Спілки в порівнанню з тим, що згинуло в Київі! — якось роздратовано сказав Онуфрієнко.

— Нехай і так! — згодився Данило. — Але, подумайте тілки, коли з кождого села згинуло по одному, то скількиж тоді буде з усієї України?...

Онуфрієнко якось чудно всміхнувся, і не відповідаючи на питання, спитався сам:

— А ви що, Українець?...

— А ким же я міг би бути? — відповів Данило також питанням.

— Звідки це ви знаєте?

— Як то звідки? — здивувався Данило. — Адже-ж моя мати Українка...

— Цікаво... — промовив Онуфрієнко, розтягаючи слова. — Цікаво знати, скільки зараз у Трипіллю може бути таких людей, які називають себе Українцями?...

— Чимало є... — сказав Данило.

— Он що, товаришу! — тихим голосом заговорив Онуфрієнко. — Нам треба з вами поговорити трохи про те, як би так цих всіх людей обєднати в одну громаду, щоб вони трималися друг друга. Властиво, це був би початок тієї орґанізації, про яку ви згадували в хаті...

— Тепер трудно щось починати тут...

— А ви попробуйте?

— Як?...

— Закладіть товариство „Просвіту“, або „Споживчу крамницю“.

— А тоді що?...

— Тоді впорядкуєте невеличку книгозбірню — читальню, а я вам з Київа допомагатиму...

— Добре! Я з великою охотою, а тільки мені трудно тут висидіти. Чули вчора?...

І враз червона краска сорому залила його лице. Замовк. Сціпив зуби. Забувся і про Онуфрієнка. Відразу уявив собі своє становище звичайного селянського парубка, який чогось хоче, чогось шукає і вже тим одним викликає підозріння не тільки серед місцевих міщан та підпанків, але й серед своїх-же побратимів-селян. Згадав недавні наради Селянської Спілки, пожежу панського двора, пяний крик і гомін, жандармів та дончаків, стримані розмови з матірю і, нарешті, старого попа. Все стало перед ним непрохідними чагарниками, через які треба дертися тільки з гострою сокирою в руках і він відчув у серці таку гостру біль, що мало не скрикнув. Стримався, але не зоглядівся, як з його уст вирвалося:

— От Ґарібальді боровся за волю!...

— Ет, що нам той Ґарібальді?... Чим гірший наш Залізняк, або Ґонта?...

— Вони гайдамачили, а той за державу змагався...

— Ну й держава! — зареготався Онуфрієнко. — Невже ви хотіли-б і собі такої?...

— Чому ні?! — майже скрикнув Данило. — Раз український нарід окремий, то чому-б йому й не створити своєї окремої держави?...

— Так щож з того?

— Нічого! Вільний був би...

— А куди-ж підуть пани українські...

— Панів українських нема, а чужих можна буде й вивішати...

— Ого! Щож ви тоді називаєте Україною?

— Хліборобів-мужиків...

— Ніяк не розумію! — занервувався Онуфрієнко. — Ніяк не можу собі уявити такої мужицької держави! Та й де-ж це видано?!... Ні, нам, треба триматися своїх московських товаришів! Не треба, брати мій, забувати того, що з Москви вся революція зачинається....

— Але-ж на Московщині селяне ніколи ще не повставали!...

Онуфрієнко схопив його за руку:

— Ти ще дитина! Тобі ще вчитися треба!... Розумієш, — вчитися!...

— Я й учусь.

— Де?... Коло хати?... В ямі оцій?...

Данило спокійно всміхнувся.

— Мій Боже! І це говорить соціяліст-революціонер?! Це мені не менш дивно, як дивно вам те, що я вчуся!...

— Не говори так!... Не треба!... Прости мені!... Я так боюся за єдність революційних сил... Вір мені, що це я не для себе!...

— Я вірю, — сказав Данило, — що ви не для себе, але бачу вже, що ви, знаючи свій проґрам, зовсім не знаєте свого народу...

— Я не знаю свого народу?!...

— А знаєте ви мене, наприклад?...

— Так ви-ж до певної міри вчилися і...

Данило перервав його-ж таки словами:

— Де?... Коло хати?... В ямі оцій?... Все, що я знаю, то знаю з нашого життя... З церкви, монопольки, ярмарку, жнив, молотьби, оранки й сіянки та поминальних обідів...

— Ну, вибачте мені!... Я й справді трохи не так сказав!... Тепер такі часи, а я стільки зазнав!...

— Я нічого.. Я мужик... Що мені?... — гірко всміхнувся Данило.

— Бачите, коли я йшов до вас, то думав побачити зовсім иншого...

— І, щож, жалкуєте тепер?

— О, ні! Ви дуже цікавий чоловік!

— Як хочете...

— Правду кажу вам! І справді булоб ліпше, як би ви поїхали до міста. З вашим досвідом можна булоб богато дечого зробити... Як би то так знайшлась яка праця!

— Самі знаєте, — не сам я...

— Ну, добре, товаришу Данило! Якось воно буде! Ви, покищо, беріться за працю тут, а я поговорю з товаришами своїми, а тоді, як би що до чого, то ви просто до нас. Згода?

— Я-ж вам сказав, що все, що зможу, — робитиму. Але...

Онуфрієнко схопив його за руку:

— Знаю, товаришу! Не турбуйтеся! Робіть, що можете, а ми вам поможемо...

Стиснули друг другу руки і так замовкли. Почули холод. Глянули навколо себе, а руїни старого палацу вже в снігу.

— От і сніг! — промовив Онуфрієнко.

— Зіма йде. — Сказав Данило.

— Може й ми підем?

— Ходім.

Идучи назад, Онуфрієнко жартовливо став росповідати про своє життя.

З його слів виходило, що колись він учився в семинарії, звідки його вигнали за якійсь „галицькі" книжечки. Після семинарії він перейшов до Уманської Сільсько-Господарської Школи, якої також через щось не скінчив. Потім тримав іспит на народнього вчителя і довший час

учителював на Волині — в Рівенському та Овруцькому повітах. Років шість тому, залишив учительство і переїхав до Київа, де служив у приватній страховій аґенції і працював у партії.

— А з цими ви нічого не маєте?

— З попами? А ну їх к чорту! Я сам з найстаріщого попівського роду, але ненавижу їх. Остогидли. Оцей Лобинський, з яким ви вчора мали справу, предивна скотина! Я його знаю ще з семинарії. Коли я був у першій клясі, то він тримав випускний іспит. Дуже ректорові догоджав. Часто навіть били, але нічого те не помагало. Одним словом — зволоч!

На узліссі Онуфрієнко зупинився:

— Найкраще розійдімся тут, щоб нас не бачили.

Прощаючись з Данилом, він міцно стиснув його руку.

— До вас зараз же напишу! Памятайте, що ви тепер не самі!

Данило радісно всміхнувся:

— Так! Я вірю.

Попрощавшись і залишившись сам, він довго дивився в слід Онуфрієнка, думаючи про те, що це був перший промінь невідомого майбутнього, яким він так марив і якого ждав. Думав так, бо не знав і не передчував того, що завдяки цій людині, він мусить стати одним із многих і взяти на свої кволі плечі всю вагу мужицької недолі, щоб нарешті скласти свою голову на полях крівавих.

9. МІЖ ЛЮДЬМИ.

Змінився Данило, що й мати не взнавала. Став веселим, жартовливим, цікавим, як ніхто в селі. Він на сільському сході, він на вечерницях, він між хлопцями на вулиці і скрізь і всюди. Помирився навіть з попом і знову став ходити до церкви, та ще й не сам. Зібрав коло себе гурт хлопців та дівчат, впорядкував хор і сам управляв ним. Завдяки цьому, що-неділі і що-свята церква була повнісенька народу, чого вже давно не було.

— Ой, будуть люди з того Данила!... — говорили господарі про нього.

І полюбило його все село і для всіх він став своїм чоловіком, рідним наче. Вже перед самісеньким Різдвом він став намовляти де-кого, аби зійшлися та поговорили разом, як убити довгі зимові вечорі, щоб „було не скучно, а користно“... Знайшлося чимало охочих, що прийшли й поговорили. Говорили довго і всяково, а нарешті вирішили приступити до Данилової ради. А радив він заснувати споживче Т-во, яке мало-б свою власну крамницю, з потріб-

ним для селян крамом, і щоб при тій крамниці була книгозбірня, або хоч читальня.

Звістка про те, що Данило задумав закласти таке товариство, дуже занепокоїла містечкових дрібних крамарів, але разом з тим, дуже потішила де яких господарів, які охоче пристали до нього. Як це не було дивно, але й піп не ставав цьому на перешкоді і, вже після Водохрещ, серед містечка можна було бачити над дверима одного звичайнісенького будиночка таку вивіску:

„Трипольское Потребительное Общество и Библіотека-Читальня".

Хотів Данило написати по українському, але поліція не дозволила. Одже написав так, аби не було зайвого клопоту, що моглоб перешкоджати роботі. А роботи було дуже богато і справлявся він з нею так добре, що про це навіть Онуфрієнко хвалився своїм міським товаришам.

В четвер на саму масницю в селі була велика радість, бо Данило „актьорщиком зробився" і „приставляв кіятри". Правда, піп цим був незадовольнений, але що-ж з того?... Все село тільки й мови мало, що про „Бурлаку". Було тільки десь зайде до суперечки, як і чується: „Світ не без Бурлаки"... Вечерами сходились у читальню і читали там свіжі „казети". Книжки до дому брали. Стали якійсь цікавіщі наче. Зникла нудота, а від того менше й горілки пили. Монопольщик аж чуприну рвав на собі, але нічого не міг зробити. Що не день, так меншала його торговля і щоб привабити до себе людей, став звідкись одержувати й дурно роздавати якійсь ґазети та книжечки. В тих ґазетах здебільшого великими буквами писалося — „За вѣру, царя и отечество!" — а книжечки називалися: „Пий, та діло розумій!"... Але це все привело до того, що люди при якій небудь оказії вже не купляли горівки великими „журавлями" по чверті відра в кождому, а брали де кільки раз малепькими „кручечками", аби лише за кождим разом принести „паперу". Тим „папером" вистеляли в хатах не тільки столи й лавки, але, часто, всю долівку, щоби не „топталася"..

На другу неділю Великого посту, невідомо звідки і як, хтось почув десь, що Данило „суцилист". Передовсім цю чутку донесли попові, потім матері, далі всім господарям і, аж, нарешті самому Данилові. Він тільки всміхнувся, коли йому монопольщик закинув про це

— Дурному вічна память! — відповів місцевою промовкою.

— Тільки не дурному, а розумному! — сказав хитро монопольщик, показуючи з кишені якусь червоненьку брошурку.

— А що таке? — спитався Данило, намагаючись удати здивованого. Однаково це йому не вдалося вже тільки через те, що мав надто чисті і надто ясні очі. Тільки рукою махнув: — Пусте!...

Решту того дня сам сидів у дома і тільки вже вечером вийшов на село. Йдучи дорогою, по якій вже пробивалися перші весняні струмочки, він думав про те, що його роботу викрито і що тепер годі всидіти тут далі. Коло церкви зупинився на хвилиночку і став дивитися на небо. Далекі зорі спокійно мерехтіли в невідомих просторах і лагідно всміхалися до нього. Згадав, що вже тиждень минуло, як не бачився з Марусею і в серці щось ніжно задріжало, заридало наче.

— Треба побачити! — промовив голосно і пішов у напрямку дяківського двору.

Одначе до хати не пішов, а став ходити перед вікнами, надіючись, що вона його побачить і сама вийде. Але в той час надійшли його хлопці.

— Кепські справи товаришу! — сказав Петро Ґонтаренко, син сільського старости.

Він був добрий і розумний парубок і більше всіх допомагав Данилові в його справах.

— Кепсько, кажеш? — байдуже спитався Данило.

— Дуже! — відповів той. — Там пристав усі книжки забрав з нашої читальні, а цеї ночі мають по хатах трусити. В тебе також будуть.

— Звідки ти знаєш?

— Стьопа казав...

Данило згадав урядникового сина Стьопу, як він неpаз пробував пролізти в їх таємний гурточок і як він його завжди сміло й обережно викидав, і тепер усе зрозумів. Той довгоногий, з пташиним носом Стьопа, таки вивідав його і тепер почав свою роботу.

— Ви балакали з ним?

— Я й не бачив його сьогодня, а от хлопці навіть чарку пили з ним, — сказав Ґонтаренко, киваючи головою на хлопців.

— А як він дає, то чому не пити?! — озвався хтось з гурту.

— Таж він вас за язик тягнув!

— Ну, так що з того?

— Як то що?! Таж тепер все пропало!...

— Кому пропало, а кому й ні! — хитро засміявся той самий голос.

Данило тільки об поли вдарився.

— Таж це зрада чорна!

— Заспокійся, Данило! — сказав Ґонтаренко. — Нічого не зробиш! Краще ходім собі та подумаймо, що робити далі?

Взялися під руки й пішли на діл. Парубки ще постояли трохи, щось поговорили між собою, а потім один з них затягнув:

„Ми гайдамаки, ми всі однакі,
Всі ми ненавидим пута й ярмо“...

Решта підхопила і всі разом кудись подалися.

— А співають всеж таки моєї пісні!... — сумно промовив Данило.

— І будуть співати!... — упевнено сказав Ґонтаренко. — Колись вони ще згадають тебе! Але зараз вони пяні і пішли на вечерниці... Стьопа їх запевнив, що ніхто тепер ніяких вечорниць не буде розганяти...

— Щож тепер робити? — сам до себе сказав Данило.

— Книжки, які маєш у себе, заховай куди небудь, або мені дай, а сам вибирайся...

— Куди?... До монастиря, чи що?...

— Ні! В Київ, до Онуфрієнка!...

— А й справді! — згадав Данило. Він же не раз обіщав місце!...

Подумав трохи:

— Тільки, якже його без пашпорта?!...

Ґонтаренко зітхнув і також замислився. Стояли собі серед дороги і думали, а коло них проходили люди і ніхто ними не цікавився і не говорив нічого. Небо на сході заяснілося; починав сходити місяць.

— Якось то воно буде — сказав Данило, глибоко зітхнувши.

— Я вже видумав! — скрикнув Ґонтаренко.

— Що саме?

— Знаєш, у мого батька є пашпорт того подорожнього, що помер у нас в Пилипівку...

— Ну?

— Так я викраду його для тебе?...

— Тай що буде?...

— І ти підеш з ним?

— Але-ж той подорожний був старший за мене.

— А ти не голися, то й добре буде.

— Ну добре! Тільки, коли-ж ти його даси мені?

— Хоч і зараз! Ти йди до дому й приготуйся, а я через годину прийду до тебе...

— Я хотів би ще бачитися з Марусею! Тиж знаєш?...

— Знаю! Я перекажу їй, щоб вона вийшла через години дві за село на київську дорогу — сказав Ґонтаренко і, майже підбігці подався до дому.

Треба було б йти й Данилеві, але він стояв і не знав що робити. Йому ніяк не хотілося йти до дому, не будучи певним в тому, що вийде Маруся. Піти-ж з села, не попрощавшись з нею, він не міг. І коли нарешті, почув, як скри-

пнули двері і як почулися чиїсь дрібні й легкі кроки, він прожогом метнувся до воріт.

— Звичайно вона! — думав він. — Бо хто-ж з дяківської хати може мати таку легку ходу?...

Однаково він помилився. З воріт вийшла Гапка, дякова наймичка. Побачила його й засміялася:

— А пан казали, щоб ви вже не приходили до нас!...

— Чому? — здивовано спитався Данило.

— Ви тепер суцилист і вас на Сибір зашлють...

— За що?

— А за те, що ви намовили людей панський двір спалити.

— Хто вам казав?

— Пан так сьогодня панночці Марусі казали... Ти, каже, про нього й не думай нічого... Хіба такий палій може коли небудь бути дяком?...

— І чорт з ними! — несподівано скрикнув Данило і швидко-швидко пішов від воріт.

— Пройшов так кроків з сорок і зупинився. Щось болючо-велике підкотилося клубом до горла і стиснуло його. Крикнув не своїм голосом і гірко заплакав:

— Прости їм, Господи, вони невідають, що творять!...

А коли виплакався й заспокоївся трохи, то відчув, що так легко розстатися з Марусею не зможе і що мусить її проте бачити. Мусить, колиб навіть його в той час моглиб і справді забрати і попровадити на Сибір...

— Шкода, що все так несподівано сталося... — говорив сам до себе, підходячи до своєї хати.

В хаті було незвикло тихо. Оксана сиділа коло теплої грубки і пряла кужіля, а Олекса сидів коло стола і тихо плакав.

— Що сталося? — звернувся до нього Данило.

— Боже мій, Боже! — раптом заговорила Оксана. — Коли-ж нарешті той спокій буде в нас?!

— Не плачте, мамо! — лагідним голосом промовив Данило. — Ось я зійду з очей і вам тут лекше стане!...

Оксана й за кужіля забула. Схопилася до Данила:

— Куди-ж ти йдеш, сину?!

— Куди очі бачуть, мамо!

— Не йди, сину!...

— Мушу йти, мамо!

— Де-ж я тепер тебе шукатиму?...

— Я піду до Київа, мамо!...

Хотів ще щось сказати, але глянув не нароком в її очі і побачив у них ту пісню, яку вона колись співала, коли він був ще малим хлопям. Глухим стоном відгукнулося в душі оте: — „Ой гай мати!“ — і він ледви стримався, щоб не заплакати тут разом з нею і щоб не виявити своєї кволости.

— Ти-ж єдина надія моя! — почувся зойк матері.

Він тільки зуби стиснув:

— Ой, не плачте так! Я ж не вміраю...

Одвернувся і крадькома витер болючу сльозу. Поспішаючись, став збірати і складати на одну купу всі свої книжки.

— Зараз-же закопай їх у клуні під сіном... Сьогодня мають прийти з трусом.,. Знадобляться колись... Шкода... — кидав окремими словами до Олекси.

Той з побліддим лицем схопився і скоренько став складати в міх синенькі, зелененькі й червоненькі книжечки, а в самого сльози так і капали з очей.

— Чого ви плачете? — з біллю в голосі спитався Данило.

— Братіку, ти не підеш сам! — заплакав Олекса. — Я люблю тебе, брате

Данило здивова глянув на свого брата, наче жерший раз побачив його. — Дивно! — думав він. — Як-же це я не помітив, що він уже такий великий?...

Завжди тихий, мовчазний, слухняний і трохи ледаченький Олекса, дійсно був якось осторонь від усього і наче-то нічим не цікавився. Але зараз він стояв з очима повними сліз і казав:

— Ти завжди був сам і завжди своє думав... Ти ніколи й не поговорив зі мною як слід, але я все знаю і люблю тебе, брате!...

— Діточки мої! Що мені діяти з вами? — плакала Оксана.

— Нічого, нічого! Все буде добре! Я поїду до Київа, буду заробляти й вам допомогати... А вам тут і з Олексою добре буде... — заспокоював її Данило.

Тільки-що Данило скінчив свої збори в дорогу, як у хату ввійшов Петро. Привітавшись з Оксаною, він всміхнувся до Данила:

— Є!...

Вийняв з кешені зелененьку пашпортову книжечку і подав Данилові. Той поспішно розгорнув її і став переглядати. Прочитавши кождий рядок, підійшов до маленького зеркальця, що було вліплене в стіну і став уважно розглядати своє бліде лице, темно-русяве волося на голові, високе чоло, сумні сірі очі, невелички вуси й кучерявий пушок на бороді.

— Майже підходить! Тільки я трохи молодший. А то навіть і називається так само.

Розгорнув пашпорт і подивився:

— Гм... Данило Зелений... Зелений... Бог зна звідки... Жив і помер, а зараз знов буде жити... Хто він і що він?... — замислено говорив Данило.

— Ти не думай довго! — перебив Петро. — Збірайся та підем! Я проведу тебе!

Тепер єдиною думкою Данила було: як найобережнійше попрощатися з матірю, щоб не дуже засмутити її. Боявся й стримувався говорити, щоб не розплакатися самому й не порушити в собі тієї сили, яка була єдиною його опорою. Взяв на плечі тлумака з хлібом, поцілував Олексу й підійшов до матері.

— Благословіть, мамо!

— Кудиж ти, сину, вибіраєшся?! — тільки й могла сказати. Залилася сльозами і стала його хрестити. Руки дрїжали, а вона все хрестила і хрестила. Потім зняла зі стіни образка Матері Божої „Почаївської" і дала йому в руки.

— Хай хранить тебе Мати Божа! Не забувайся, сину, та за свою маму!

Поцілував її в обидві руки й вийшов з хати.

— Я проведу тебе, сину! — скрикнула вона!

— Не треба, мамо! — сказав Данило вже з-за дверий, — Я мушу сам іти...

Вискочила слідом за ним.

— Щож я скажу, як прийдуть?...

— В монастир послушником пішов... Вониж усі знають, що я збірався колись...

Скрипнули ворота і Оксана зосталася сама. Стояла довго і прислухалася, як затихали на сонній вулиці поспішні кроки Данила й Петра. Колиж стало зовсім тихо, Оксана сіла на поріг і так заніміла. Вийшов Олекса і взяв її за руку:

— Ходім до хати! Тож я з вами..

Наче зі сну пробудилася:

— Ти?... Ти зо мною?... Сину мій єдиний!...

Вхопилася за нього обома руками.

— А того „Кобзаря" він забрав з собою? — спиталася несподівано.

— Ні! „Кобзаря" він зоставив.

— Треба його сховати! Добре сховати!...

Схопилася і побігла до хати.

За коловоротом Данило попрощався з Петром і залишився сам. Навколо одні лише поля чорні, на яких де-неде лежали білі клапти снігу. Повітря пахнуло якоюсь ніжною зеленю і свіжою землею. Озираючись навколо себе, він думав: — „Ґрунт дихає, а я відриваюсь від нього!..."

Звернув з дороги, припав чолом до вохкої землі і промовив:

— Прости мені, що йду від тебе, але я ніколи не зраджу тебе!...

10. ОНУФРІЄНКО.

Через два дні був Данило у Київі. Спершу всього подався до Печерського монастиря і, замішавшись в гурті подільських прочан, забрався в „странну", де на довгих

„нарах“ спали в суміж чоловіки й жінки, Москалі й Білоруси, Грузини й Українці і взагалі ті всі, що вірили в „єдиного православного бога“, або так собі прибилися до невільної української столиці. Притулившись в куточку на „нарах“, Данило залишив там свого тлумака і подався шукати Онуфрієнка.

В редакції, де працював Онуфрієнко, не застав нікого, але якийсь низький і присадкуватий, з рябим від віспи лицем чоловік, що відчинив йому двері, сказав: — „Онуфрієнко, певне, сьогодня і не прийде... Вчера в редакції був трус і двох товаришів забрали й посадили в „Лукіянівку“...

Данило перший раз чув про „Лукіянівку“, але інстиктивно відчув, що це мусить бути щось надзвичайно страшне, а через те ніяково сказав:

— Тоді тут тако-ж не гірше, як у нас!

Сторож подивився на нього сонними очима і спитався:

— А ви звідки?

— Я з Трипілля... Там зараз труси і я втік.

— То ви, краще, в лісі заховалися-б...

— Я говорив колись з Онуфрієнком, що як що до чого, то він мені тут місце дасть...

— Ага! — важно сказав з рябим лицем чоловік. — Тоді ви зайдіть і почекайте трохи. Може хто небудь надійде.

Скоро прийшов якийсь білявий студентик в куценькій тужуручці, широкому картузі і з окулярами на носі. Ввійшовши до редакції, він зараз-же звернувся до чоловіка з рябим лицем.

— Ну, що?

— Нічого! Все благополушно.

— А це хто? — кивнув головою на Данила.

— Я з Трипілля до Онуфрієнка, — відповів сам Данило.

— А що там такого сталося?

— Викрили орґанізацію... Труси роблять...

Студентик сів на стілець, заложив ногу на ногу, став закурювати папіросу. Закуривши папіросу, повернувся до Данила і, пускаючи в його лице дим, важно заговорив:

— Чув я про Трипільську орґанізацію. Слабенька вона і націоналістична. Той Онуфрієнко взагалі не вміє, як слід керувати справою на місцях. Потім надто вже горячий він та нетактовий. Якось пропонував зробити напад на „Лукіянівку“ і випустити політичних арештантів.

— А хіба то зле? — спитався Данило.

Студент приплющив іронічно ліве око і всміхнувся:

— А ви думаєте, що добре?

— Мені здається, що так навіть і повинно бути...

— Ех, селюк ви, селюк! — сказав студентик, плещучи Данила по плечу. — І нічого ви не розумієте!...

Данилові він рішучо не сподобався. Не сподобався не тільки характером своєї розмови, яка в свому тоні мала щось спільне з розмовою Онуфрієнка підчас першої зустрічі з ним, але й не сподобався він ще й тим, що з перших-же слів став зменшувати значіння свого товариша і так звисока дивився на його поступовання. Своїм чулим селянським серцем він зрозумів відразу, що й у самій партії не без гріха, що й тут нема ладу і провадиться дрібязково боротьба одиниць. Слухаючи, як студентик „критикував“ Онуфрієнка, називаючи його „партійним компромітатором“, Данило думав: — „І чим він ліпший від сина трипільського урядника Стьопи? Цікаво було-б знати, щоб він робив, як би так Онуфрієнко не пустив його на партійні збори, як то було зі Стьопою... Чи не такі самі були-б результати?“... Як виявилося пізнійше, то його думки були цілком правдиві, що він нераз згадував.

— Такі революціонери, як Онуфрієнко, нагадують мені зірваного з привязі коня, який, задерши хвоста, летить не знаючи куди... — говорив студент.

— Мені тепер хоч яке небудь місце... — сказав Данило, скоріше відповідаючи своїм думкам, ніж до студента.

— А!... Он воно що!... — простягнув студент, розглядаючи Данила. — Ну, да... Звичайно... Що-ж...

Але в той час у двері хтось постукав і сторож побіг відчиняти. Студентик схопився і одійшов на бік. В кімнату жваво вскочив якийсь худий чоловік, в якому Данило відразу взнав Онуфрієнка.

— Товаришу! Земляче мій! — радісно скрикнув він, побачивши Данила.

Схопив його за обидві руки і став трясти.

— Що, викрили? — питався з сумом.

— Так! викрили,..

— Зовсім?

— Ні! Кінці заховав... Труси робляться...

— Ага!... Так!... А пашпорт маєте?...

— Маю.

— Покажіть!

Данило вийняв з кешені пашпорта і подав Онуфрієнкові.

— Ага!... Так!... Зелений, значиться, з чим і поздоровляю...

— Поневолі позеленієш... — промовив Данило.

— Нічого! Нічого, товаришу!,.. Якось то воно буде!... Не турбуйтеся!... Білявий студентик ходив по хаті і винувато всміхався. Скориставши з моменту, що Онуфрієнко вибіг на хвилинку до другої кімнати, він підійшов до Данила і участливо сказав:

— Познайомимся! Я студент медик Микола Кононенко! По партійному — Конько.

Данило простягнув руку.

— А я трипільський селянин Данило...

— Зелений! — підказав Онуфрієнко, підходячи до них. — Данило Зелений, товариш наш і земляк дорогий.

Данило зненацька почервонів і тихо-тихо промовив:

— Але-ж я досі був Данило Терпило...

— Пусте! — сказав Онуфрієнко. — Скажіть, ви ще не обідали?

— Ні, не обідав. Я ще й ходити тут боюся...

Студентик раптово заметушився.

— Я, товариші, піду трохи пізнійше! Якось воно не ручно йти всім разом... Як дивитися з боку, то цілком підозрілим здається...

— Йдіть собі, йдіть! Страхопуде такий! — жартовливо промовив Онуфрієнко до студента.

Студент з солоденькою міною вклонився і, низенько зігнувшись, наче його давила стеля, швиденько вийшов з кімнати.

— Бестія! — всміхнувся Онуфрієнко до Данила. — На сластьони до „Тараса з Полтавщини“ побіг... Знаю я його, смакуна такого... Ну й нехай собі йде куди хоче, а ми з вами в робітничу їдальню підем...

11. ЗАВОД ГРЕТЕРА.

В робітничій їдальні, яка знаходилася аж на передмістю, недалеко страшної „Лукіянівки“, завжди було повним повно всякого народу. Ця їдальня була чимсь середнім між клюбом і звичайною „пиварнею“, куди сходилися всі Лукіянівські робітники і де бували ріжного роду партійні інтеліґенти, аж до звичайних „просвітян“, включно.

Коли Онуфрієнко привів сюди Данила, то до них зараз-же підійшло де-кілько робітників з завода Ґретера і розпочали розмову. Данило їм сподобався відразу. Особливо припав до вподоби якомусь здоровому, грудастому, чорному, з великими руками й костистим голеним лицем робітникові, якого називали — Супонею. Цей Супоня присів коло їх столика і з цікавістю слухав Данила, як він оповідав про своє життя на селі і своє бажання вирватись з нього, щоб потім вернутися з досвідом праці й боротьби.

— О, тут ви всього научитесь! — говорив Супоня. — Особливо ховаться від жандармів...

— Ні, я хочу навчитися щось робити. В землі шпортатись мало, хоч я й люблю її! — відповідав Данило.

— А, ну, покажіть свою руку! — сказав Супоня.

Данило випростав долоню, а Супоня став уважно розглядати її.

— Гм... того... з мозолями, але того... рука селянська... Ось моя рука. го!...

Вирівняв свою велику й непорушну, як з заліза, долоню і приставив її поруч його долоні. Обидва, робітник і селянин, нахилилися над своїми долонями й уважно розглядали їх, а Онуфрієнко сидів з боку і з лагідною ухмілкою стежив за їх лицями. Лице в Данила було сумне й замислене, а в Супоні суворе й похмуре, як придорожний камінь.

— Ех, щоб вдарив отак! — раптом сказав Супоня, складаючи в кулак свою міцну долоню. — Сліду не зосталосяб!...

Данило спокійно всміхнувся й опустив руку в кешеню.

— Знаєте, товаришу Супоня, мені тепер ще не до цього. — промовив Данило. — Мені нема де навіть голови прихилити...

— Як то так?! — здивувався Супоня.

— А так... Безпритульний я тепер...

— До мене йдіть на якийсь час і все буде добре!...

— А й справді, товаришу Супоня, заопікувалисяб ви нашим молодим товаришем, — сказав Онуфрієнко, — бо тепер на нашій „конспіративці“ не дуже то безпечно...

— Я вже сказав, так чого ще там балакати. — Майже розсердився Супоня. — Ходім навіть в цей час!...

— Ні! Чого так скоро?— став відмовлятися Онуфрієнко.

— Але-ж ходім! — рішучо сказав Супоня, встаючи від столу. — Ви-ж так давно були у мене!

Помешкання Супоні було з одної маленької кімнати й кухні. На кухні якась молода дівчина старанно мила підлогу, а в кімнаті сидів коло стола маленький, як білявий грибок, хлопчина і заклопотанно порався коло якіхось кубиків, будуючи з них хатку.

— То сестра, а це синок, — сказав до Данила Супоня. — Жінка моя торік від простуди померла...

В кімнаті було тепло й чистенько. Пахнуло не то свіжим хлібом, не то смаленим цукром. Крім стола, двох ліжок, великої замисленої шафи, пузатого комодика й декількох стільців, коло самого порога стояла чимала етажерка, тісно набита книжками й часописами.

Данило підійшов до етажерки і став переглядати книжки.

— Ви любите читати? — звернувся з питанням до Супоні.

— Люблю, чи не люблю, але читаю. — сказав просто Супоня.

— Щасливий ви! — зітхнув Данило. — А мені колись мати всі книжки спалила...

Супоня й Онуфрієнко засміялися.

Данило здивовано підвів на них очі:

— Хіба це смішно? Я плакав тоді...

— Буває всякий сміх, товаришу! — сказав Онуфрієнко. — Як злочин робить ворог, то з ним можна й змага-

тися по ворожому, а коли той злочин робить своя людина, то що-ж тоді й зостається робити, як не сміятися?...

Супоня встав і зачав ходити по комнаті. Ходючи так, щось думав про себе й раз у раз позирав на Данила. І враз підійшов до нього близько - близько, взяв за плечі обома руками і, дивлячись в його очі, схвильовано заговорив:

— Життя, то вічна боротьба добра і зла. Як в добрі, так і в злі, перемагає сила, а силу зміцнює розум, або праця. Сильний розум і вперта праця! Хочеш жити — борись! Хочеш перемагати, — май силу! От, наприклад, у тебе сили до чорта, але вона без ґрунту! Шукай ґрунту! Працюй і розумій працю!

— Я розумію. — ніяково сказав Данило.

— Ага! Розумієш, кажеш! Ну так знай, що тобі прийдеться трохи тут де в чому змінитися. Ти мусиш стати твердим! Обовязково твердим. Твердим настільки, що коли-б тобі спалили не тільки книжки, але й усе запрацьоване твоє добро, — ти не повинен плакати!

Зупинився на мить. Потер рукою лоба і несподівано спитався:

— Стріляв коли небудь?

— Ні!

— Робітник також мусить уміти добре стріляти...

Висунув з комодика шухлядку і вийняв звідти блискучого мавзера.

— Я давно вже стріляю. — сказав.

Данило з цікавістю взяв у руку револьвера і зачав його оглядати. Руки його чогось задріжали, а в лагідних сірих очах блиснули якісь дивні вогники. — От щоб так попа! — блиснула в його голові страшна думка і він аж поблід.

— О, він буде перший на барикадах! — захоплено скрикнув Супоня, хватаючи Онуфрієнка за рукав. — Бачите, як у нього засяли очі! Такі тихі й лагідні завжди перші! Це не те, що тут роспущені й розбещені, а це справжня сила! Просто від ґрунту!

Онуфрієнко лагідно всміхався:

— Так, так! Це сила! Непочата сила...

— Наша сила! — кричав Супоня. — Тепер ми її не випустимо від себе!...

— А як я захочу, то й сам піду від вас! — сказав Данило.

— Куди?! — визвірився Супоня. — До жандармів?!... Ну, що-ж, сила й там потрібна...

Онуфрієнко схопився на ноги:

— Я, властиво, не розумію, товаришу Супоня, чого ви хочете і що хочете сказати товаришові Данилові? Я, взагалі, не розумію для чого ви показуєте йому свого револьвера і говорите про боротьбу, як її ще немає і, напевне, не скоро буде. Товариш Данило з села і справді може подумати Бог зна що!...

— Не турбуйтеся! — сказав Супоня. — Свій свого взнає відразу! Правду я кажу, товаришу Данило?...

— Так! — відповів Данило. — Ви мені подобаєтеся.

В той час увійшла дівчина і, звертаючись до Супоні. сказала:

— Я зараз чаю принесу!

— О, то дуже добре! — задовольнено скрикнув той. — Давай його сюди!

Онуфрієнко глянув на годинника і схопився за шапку.

— Куди ви? — кинувся до нього Супоня.

— Маю дуже важну справу! Мушу йти і то зараз! Тут ви самі вже потурбуйтеся про товариша. — Показав очами на Данила.

— Але, я ще з вами мав говорити про Трипілля. — Заговорив Данило.

— То вже ви, товаришу, приготуйте нам доклад! Після завтрого збори...

— Я взагалі хотів... Там мій тлумак у „странній“...

— За тим тлумаком поїдете вечером, а зараз підем до нашого директора просити для вас роботи! — сказав Супоня.

— Завтра в їдальні! — промовив Онуфрієнко, прощаючись з Данилом.

Коли Онуфрієнко пішов, Супоня якось гірко всміхнувся і промовив:

— Інтеліґент!...

— Що то значить?

— То значить така людина, яка щось хоче і нічого не може... Яка взагалі мягка і того... Ну, така, знаєте, така...

Він стукнув кулаком по столу, скривив жалібно лице, циплющив очі. — А я думав... — почав було Данило, але Супоня взяв його за руку:

— Нічого, нічого не треба думати! Онуфрієнка я дуже люблю, але тільки люблю... Знаєте, він зовсім не знає робітників і весь час до селян хилиться...

— Хіба-ж то зле?

— Ні! То дуже добре, але аби він їх також знав...

Данило пригадав свою першу зустріч з Онуфрієнком, як він сказав оте — „коло хати? в ямі оцій?“ — і лице його сховалося в тіни.

— Інтеліґент, тай годі. — Як у сурму сурмив Супоня. — Ні, ти дай мені справжню силу! Дай мені разом робітника й селянина, а тоді побачиш!...

Нахилився аж до самого його лиця:

— От ви будете справжньою силою! Правду кажу вам! Згадаєте колись!...

— Але ж я робітників зовсім не знаю!

— Нічого! Будете знати! Ви тепер сам робітник з машинно-будівельного заводу Ґретера...

— Великий він?

— От зараз самі побачите! Це не так далеко звідси. Зараз-же коло міста, на Святошинській дорозі, — сказав він до Данила, беручись за пальто.

— Як будуть питатися, то скажете, що ви мій родич! — сказав Супоня Данилові, як тільки вийшли з хати.

На вулицях було сіро й мокро, ало рух від того не був меншим від звиклого. Дзеленчання трамвайних дзвінків, гуркотіння автомобілів і торохтіння незлічених коліс приголомшили Данила і він йшов, як у сні. Ступаючи поруч Супоні по мокрому камінню широкої Святошинської дороги, він чув, що йде за тією силою, здолати якої ніхто не зможе.

Прокинувся із дум лише тоді, коли Супоня звернув на бік і перед ними в сірій мряці виринули червоні стіни й чорні димарі заводу Гретера.

12. ГОЛОСІЇВСЬКИЙ ЛІС.

...Коли Данилові сказали, щоб він обовязково був на зборах у Голосіївському лісі, то він ще й сам не знав, що там мала відбутися таємна нарада з приводу свята першого травня. Як крізь сон, згадував він потім те, що сталось там і з німим жахом думав про його. Тоді вперше прийшлося йому бути свідком того, як гине від злочинної руки, повне надій та сили, життя людини. І не міг він ніколи забути тих безмежно чистих карих очей, що так болізно дивилися з окровавленого лиця Онуфрієнка, того самого Онуфрієнка, який був для нього першим промінем майбутнього, який обігрів його душу в сумну годину вигнання і дав йому змогу вчитися й розуміти, що є життя. Сам сентиментально-болізний, сектантско переконаний борець за „Волю і Землю“ під „єдиним червоним прапором„, він проте ніколи не повертав гостро проти „національних“ думок Данила і до останнього дня був його другом і брагом у цьому великому місті, до якого Данило ніяк не міг призвичаїтися. Стративши Онуфрієнка, він зрозумів, що стратив багато, не менше як тоді, коли були спалені його книжки з наївними казочками, спадщиною від суворого батька. Зрозумів, що тепер мусить сам собі шукати своїх шляхів, бо опертися цілком на Супоню не міг уже тільки через те, що він сам шукав собі інтеліґентних проводирів, недивлячись на все своє призирливе до них відношення.

Як воно сталося? Тоді, здається, вже зайшло сонце і його червоні проміні золотили гостряки старих сосон і верхи дубів. Саме скінчилася нарада і прийнялися за товариську вечерю. Було вирішено першого травня припинити всяку роботу і громадно вийти на вулиці міста з червоними прапорами. Крім того було вирішено впорядкувати

такі свята в декількох повітових містах і обрано за для того спеціяльну комісію, головою якої став Онуфрієнко. Промовляло багато промовців, а в тім і Данило. Говорив він про темряву селянських мас, їх несвідомість і сліпу зненавість до „суцилистів", яку прищепило їм попівство та інтелігентні покручі. Закликав, як найскорше піти в народ і розбудити його національну і соціяльну чуйність і викликати почуття солідарности з міським робітником. Пригадав, що промова зробила на всіх велике враження, що його цілував Супоня, тиснув руку Онуфрієнко, прихильно всміхалися сотні щирих робітничих очей. Пригадув також і єхидно-скритну ухмілку білявого студента Ковька, як він сидів собі з боку, безпастанно наспівуючи собі під ніс якусь дивовижну пісеньку, що зачиналася словами: — „Сапаґі із красной мєді нє боятся H^2O". Потім, як тільки сіли гурточками коло принесених з міста кошиків, білявий студентик кудись зник і скоро після того звідусіль почулися якісь пронизливі свисти. Де кілько таких кремезних, як Супоня, жандармів вистрибнуло з-за кущів і залунали вистріли. Всі скрикнули, заметушившися й розсипалися на всі боки. Побіг і він разом з иншими. Поруч його біг Онуфрієнко і шептав: — „Не біжить з лісу! Не біжить! Там чекають!" ,і враз, вистріл. Коло самої голови, майже. Онуфрієнко захитався і, горилиць, повалився на землю. Хвилину одну, не більше, дивився на нього Данило і побачив одні лише очі на його скрівавленим лиці, як почувся другий вистріл і куля просвистала коло його лівого вуха. Схопився і побіг. Як це сталося, що він не зостався коло вбитого? — не пригадає ніяк. Можливо, що побіг з несподіванки такої, або просто від того, що згадалося оте — „не жалєть патронов"... Так, чи инакше, а він біг в гущавину ліса, блукав там аж до самого ранку, а в ранці пробрався до міста і опинився на кватирі Супоні. Супоня лежав у ліжку і стонав. Коли Данило підийшов до нього, то він усміхнувся і сказав:

— Перше бойове хрещення...

Данило нахилився над ним і побачив, що в нього забинтовані груди. Подумав про себе — „значиться, ранений"... і не сказав нічого про Онуфрієнка. Навпаки, старався заспокоїти, що все гаразд і що засідка жандармам не вдалася. Кажучи це Супоні, він сам хотів плакати й товктися головою об стіну, почуваючи безмежну самотність і безнадійність.

На другий день ґазети містили в собі ряд хронікальних заміток про погром бандитів, які непокоїли місто і яких застали в Голосіївському лісі під час „беззаботной забавы"... Читаючи рядочки цеї цінічної брехні, йому було соромно, що читає їх, де кожда буква налилась кровю поневолених. Де який час зовсім не читав ґазет, не дивлячись на всі просьби хорого Супоні і, нарешті, коли таки

пореборов свою огиду до них і став переглядати „Місцеву Думку“, то його думи стали ще темніщі, а серце забилося ще в більшій трівозі за тих, що терплять і не можуть встати...

Засипаючи, що ночі марив величним всенародним повстанням і снив страшними снами боротьби. В ранці прокидався з важкою головою і, не памятав з того всього нічого. Ходив на завод, як сонний. Механічно робив свою роботу, нічого не розуміючи, почуваючи себе лише часткою машини.

І чим далі, тим менше спав Данило. Віддавшись вражінням свавільного панування гнобителів, від чого паморочилася голова і трівожно боліли груди, лежав з розкритими очами і вдивлявся в чуйну пітьму ночі, яка промовляла до нього дивними голосами міського шуму. І ті голоси говорили йому про щось невідоме й обовязкове, від чого він ніколи не зможе втікти. Плутались думки й виникали в уяві якійсь дивні образи, які своїм загадковим змістом непереможно вабили до себе. Знесилений, весь спітнілий, лежав він з широко роскритими очами і чув, як хтось, наче мати рідна, кликав його до себе.

— Данило! Данильцю, сину мій!...

Часами, серед ночі, він тихо вставав і виходив на двір. Росхрістався на грудях сорочку, відкривав свої молоді й дужі груди і, дивлячись на далекі зорі, несвідомо шептав: — „стріляйте, тільки не в лице!“... — Зупинявся поглядом на Великім возі і сам до себе казав: — „Там Трипілля і мама“... — і перед ним, як з туману, виринала тонка й похила постать матері, худе лице якої було жалісно скривлене, наче тоді, як вона плакала: — „Куди-ж ти йдеш, сину мій?!“...

В часі таких трівог і дум болізних, судилося йому діждатися світлої радости. Як густу й темну хмару звеселяє семибарвна веселка, так звеселила його самотність несподівана звістка від Марусі. Довідалась якось через когось з товаришів і дала знати про себе, що скоро приїде сюди на фельдшерські курси. Цей лист викликав у його серці нестримну радість кохання і де кілько днів він захоплено тішився нею, заки знову не прийшли чорні думи і не викликали давньої трівоги. І знову серед ночі лежав він з широко відкритими очами і жадібно ловив незрозумілі образи і чув отой самий голос, який раніш кликав його.

— Данило! Данильцю, сину мій!...

І був момент, коли він викрав у Супоні його револьвера і з надсолодою взяв у зуби коротеньку й холодну люфу, на кінці якої так недоречно стриміла „мушка“. Але в той час, коли його рука була вже готова зробити своє діло, в мізкові блиснула думка:

— А як-же Онуфрієнко?... Адже-ж смерть його жадає помсти!...

Вийняв з рота холодну люфу револьвера і відчув у собі щось таке чудне, як тоді, коли промовляв на зборах у Голосіївському лісі.

— Ах, той Голосіївський ліс! Голосіївський ліс! — гірко промовив він в голос, ховаючи револьвера в кешеню.

13. НА МИТАРСТВАХ.

Арештували Данила несподівано. Було Шевченківське свято і він, разом з иншими робітниками залишив роботу і пішов до Святої Софії. Однаково, молитися було заборонено і старенький протоєрей, який уже 20 літ підряд правив Шевченківську панахиду, зі сльозами на очах сказав, що після пояснення святійшого московського синоду, Шевченко являється єретиком, а тому всякі панахиди по ньому забороняються...

Як громом вразила ця звістка всіх, що зійшлися в цей день помолитися „за душу батька Тараса" і десь в кутку розпачливо забилось чиєсь тяжке ридання. Це ридання болюче відгукнулося в кождому серці й залунало глибоко — зворушуюче і безмежно сумне: „Вічная память!"...

Стали на коліна і схилили голови перед незримим духом Того, хто все своє життя віддав боротьбі за визволення поневолених, як, раптом у церкву вперлися жандарми, дончаки й черкеси і засвистали нагаї...

Навколо церкви стояли відділи кінної поліції, які творили собою замкнуте коло. Зачалась „чистка". Кого били й пропускали, а кого били й затримували, заганяючи в куток церковного двору. Затримали й Данила. Майже до самого вечера тримали їх так, а потім списали всіх і послали до „Лукіянівки", яка його так жахала колись...

Чомусь його посадили окремо від инших, в такій маленькій, із заґратованим вікном, комірчині, яка знаходилась аж на третьому поверсі „лівого політичного крила" і де було так зимно, що хоч собак вяжи. Стали дошукувати — хто він і звідки і знайшли настільки злочинним, що постановили без усякого суда вислати його „административним порядком" в Наримський Край.

Якось приходила в тюрму його мати. Хотіла побачитись з ним. — Не допустили...

На сірій стіні своєї комірки, яка була списана ріжного роду сумними написами й автоґрафами його попередників, він намалював собі на пів року „табельного календаря" і кождого ранку закреслював кождий наступний день і перелічував решту днів, що зоставалося до кінця року. — Для чого робив це? — Напевне для того, щоб хоч чим небудь розважитися...

Просив книжок, але йому давали лише „життя святих", тих самих, про яких він читав ще в дитинстві... Де

кілька раз водили його до тюремної церкви, але вікна в ній були так густо заґратовані, що темрява була ще більша, як в „одиночці“, а туга від того ще збільшувалася. І так замкувся в собі, викинув „життя“, відмовився від церкви і став чекати того дня, коли його виведуть в „общую пересильную“ і поведуть етапами.

І от, уже на передодні висилки в Наримський Край, вибухла війна. Було оголошено мобилізацію, а через те саме затримано висилку адміністративних засланців.

Ще через якийсь час, було оголошено амнестію, під яку підійшов і Данило. Опинившись на волі, він думав повернутися назад на завод, але тут вже його не прийняли, яко „заміченого“. Нічого не помогли й турботи Супоні, який з усіх сил намагався допомогти товаришеві. Блукаючи по місті і слухаючи безкінечний патріотичний галас міщанських юрб, він не знав кінця свому обуренню і стратив усяке бажання бути тут. Згадав Трипілля і засумував за вільними просторами, які так лагідно пестили колись його душу. Нестримно потягало до ґрунту і вернувся до нього. Прийшов о північі, як уже всі спали і тихо постукав у маленьке віконце рідної хати.

— Хто там? — почувся знайомий голос матері.

— Я...

— Сину мій! — скрикнула і, як молода дівчина, кинулася відчиняти двері.

Відчинила, схопила обома руками за шию.

— Сину мій!.. Ждала так!...

Вибіг і Олекса. Заплакав:

— Братіку милий!

Разом увійшли в хату. Така радість стала. Маленький каганець привітно всміхнувся. Образи зраділи. Взяла Оксана сірнички й лямпадку перед ними засвітила.

— Сьогодня в нас свято велике... — сказала.

До білого дня говорили про те, як жилося і як з господарством велося.

— Корова та сама, але стара вже стала... Телиця тільна ходить... Четверо свиней за ті гроші придбала, що ти присилав... Одну продала на дорогу для тебе... сибірську... — плачучи, говорила Оксана.

— Школу торік не скінчив... В учительську семинарію хочу... Готуюся зараз... Спасибі, що не забував нас і допомагав нам... Лекше жилося... — каже Олекса.

— Любі мої! Таж я завжди з вами! — схвильовано говорить Данило.

І тільки тоді, як уже все болюче було сказане, Оксана ненароком промовила:

— А в нас молобизація... Завтра запасні їдуть...

— Так, так! Мобилізація... — сказав і Олекса. — Ти торік мав поправку?

— Ні! — відповів Данило. — Дали відпустку через

необхідність на заводі... Директор клопотався...

— А тепер?

— Якось то буде!... Може й не заберуть... Не хотів-би я йти проти своїх...

— А, так! В Австрії багато наших... Галичани там...

— Не тільки в Австрії і не тільки Галичани, — гірко сказав Данило. — А хиба в Німеччині не такі самі робітники й селяни?...

— Ой, Боженьку! — скрикнула Оксана. — Хіба-ж то правда? Вчора батюшка коло волости казали, що вони не православні!...

— Так, мамо! — сказав Данило. — Вони не православні, але вони також люди... Вони також мають своїх дітей, батьків, братів і так само працюють, як і ми... Правда, вони трохи ріжняться від нас тим, що в більшости освічені і не такі темні...

Оксана тільки головою похитала:

— Господь його відає й знає... Хай би, краще, теї війни зовсім не було... Яка кому користь з того?...

— Е, мамо! Ті, що сидять за нашими плечами, мають її...

— Хто знає, сину?!...

У вікнах вже й добре посіріло, як вони нарешті стомилися й полягали спати.

Так, як у неділешній обід, виїздили мобілізовані. Довга валка возів, запряжена іхуденькими коненятами, ледви сунулася в хмарі рудої порохнечі, а за нею йшли пішком заплакані старці, жінки й діти, виряжаючи на смерть, на згубу, на біду своїх найдорожчих. Серед юрби був Данило. Старі товариші, а в тім і Петро Гонтаренко також були мобілізовані. Раділи, що хоч на одну годину побачилися. „Ми їм повоюємо!“ — обурено говорив Петро. „Ми їм повоюємо!...“ — суворо повторяли инші і даремні були тут плаксиві заклики старого попа бути „настаящими защитниками вѣры, царя и отечества“. Всі, як один чоловік, стиснувши зуби, ковтали сльози і душили в собі прокльони, яким ще не настав час вирватися на простір і впасти на голови тих, що творили це всенародне горе... Мовчав і Данило, провожаючи сумним поглядом довгу валку возів, бо знав і передчував початок грізного майбутнього, яке створить справедливий суд і кару гнобителям

Вертаючи до дому, стрінувся з Марусею, яка вже почула про його приїзд і вийшла на вулицю з надією побачити його. Завернули до церкви на цвинтар і сіли на якусь стару, оброслу зеленим мохом плиту, що лежала на могилі.

— Ну, як вам живеться? — спитався Данило Марусі.

— Як бачите! Збіралася на зіму до Київа їхати, а тепер не знаю...

— Чого-ж так?
— Не знаю... Батько хоче, щоб я йшла заміж...
— За кого?
— Сватається тут один.
— Хто саме?
— Новий земський лікар. Ви все одно не знаєте його
— Гм... цікаво...
— Молодий ще... Веселий, але зовсім нецікавий... Микола Коненко називається...

— Білявий такий і з окулярами? — жваво спитався Данило.

Маруся здивовано подивилася на нього і в свою чергу спиталася:

— Ви звідки його знаєте?...

Не охоче, уривчатими фразами росповів їй про свою першу зустріч з ним, згадав за його непевне поводження в партії, відношення до товаришів і нарешті випадок у Голосіївському лісі, після якого він цілком зник з партійного поля і про нього переказували багато сумних річей. Де хто упевнено казав про його звязки з охранкою, але це ще не було як слід з'ясовано, а тому й Данило про останнє промовчав Маруся уважно слухала його, а коли він скінчив, вона промовила:

— Я ніколи не піду заміж!
— Ви-ж, Марусю, мене кохали! — сказав Данило.
— Кохала?! — здивовано звела на нього очі. — Я ще й досі кохаю!...
— Правда?! — скрикнув радісно.
— Правда, любий! — сказала тихо.

Взялися за руки і так замерли. Одне в одного чули, як б'ється серце. Небо на заході пурпурилося крівавими промінями сонця і в самому повітрі вчувалося щось грізне. — „На заході війна горить“... — промовила Маруся. Він глянув на неї. Її лице було звернене до заходу і на ньому відбивалися червоні промінї, які робили її невимовно гарною, святою наче. Чорні коси глибокими тінями сунулися на плечі, а в її блакитних очах спалахували й згасали якісь дивні огники.

Раптом скрунула головою.

— Данильцю! Чому-б тобі не тримати іспиту народнього вчителя?...
— Для чого? — спитався Данило.
— Тоді ми могли-б разом учителювати і жити! — сказала.
— Гм... якось неприходило в голову... — промовив він, думаючи щось.
— А ти подумай! Тобі-ж це зовсім не так важко зробити, а тоді й батько не буде так кривитися...
— А як-же з лікарем?
— Не хочу я його!...

Подумала хвилинку і сказала:
— Я буду тільки з вами!...
— Кохана!...

Осіннім хмурим днем посунулись знову вози. На цей раз їхали вже не запасні й не мобілізовані, а молоді, як цвіт, рекрути... На цей раз вже не було такого лементу, як тоді, тільки плач болючий сонні верби гнув до долу.

Тихо і придушено, як тяжко окривджена дитина, плакала Оксана, дивлячись у слід воза, на якому поїхав Данило. З німим роспачем в голосі, зойкала за клунею Маруся, тільки-що попрощавшись з ним. Сумний і мовчазний, як темна ніч осіння, сидів поруч Данила на возі Олекса, який в своїм мовчазнім болю ніяк не міг роспрощатись із ним і їхав за ним аж до тієї станції, де він мав сісти разом з иншими в приготовлений для них ешелон і виїхати на місце призначення... Їхали, а над возами лунав безмежно-тужний мотив пісні прощальної. —

„Ой, гай мати! Ой, гай мати!
Ой, гай зелененький! —
Помандрував із Трипілля
Хлопець молоденький...“

Співали й плакали за покинутою родиною. Співали й сміялися з несподіванки такої. Співали й марили блискучими медалями й хрестами. Були тут ріжні люде і ріжно розуміли своє становище. Один тільки Данило не плакав, не сміявся і не марив, бо він аж надто вже розумів сумну дійсність і його безмежне горе заніміло в душі в однім лише слові: „Війна!“ Чого більше всього боявся і що більше всього ненавидів, те само прийшло до нього, як сувора неминучість, захопила його в свої обійми і повела туди, де нема волі, нема чину, нема нічого і все зливається в одну сіру руйнуючу масу.

І тільки вже на станції, коли запакували всіх до ваґонів, Данило наче зі сну пробудився. Схопив Олексу за руки і горячково став цілувати його в чоло, лице, уста й очі.

— Я йду, брате! Йду і прошу тебе берегти матір і не забувати того, що на нас чекає ще инша мати!...

Олекса безмовно притискався до нього і так вони стояли, плакали й клялися служити тому, що ще від колиски покликало їх до себе.

— По ваґонах! — почулася команда провідника ешалона, такого жвавого рижобородого москаля.

Данило ще раз поцілував Олексу і ще раз сказав:
— Не забувай за матір!..

Потім швидко відвернувся і кинувся до першого ваґону. Олекса побіг слідом за ним. Потяг уже рушив. Тоді Олекса в останнє схопив його за руку і крикнув:

— Брате! Як тебе там мають убити, то нехай краще мене в'бють!...

Сказав і зайшовся плачем...

Данило, як приголомшений, стояв у дверях ваґона і дивився на пригноблену горем і тяжкою присягою знайому постать брата, заким вона не з'єдналася з такою-ж пригнобленою юрбою і не зникла з очей.

Ці прості слова такої, здавалось би, наївної присяги глибоко запали в його мізок і зворушили душу і щось фатальне відчував у цьому. Відчував тільки, бо ще не міг знати, яке велике значіння мали ці слова брата для його майбутнього.

Він і сам не знав, як сталося, що перестав бути собою?... Змішався з усіми, з'єднався з їх горем, влився в їх рух і, як у сні, проходив зелені Карпатські полонини, ліз на баґнети під Чорногорою, камінем лежав на вигоні в м. Олеську і крізь сон тяжкої знемоги бачив на Підліських горах високий хребет-памятник „галицькому Кобзареві“ Маркіянові Шашкевичові, як його для чогось намагалися знищити ті, що йшли з ним...

Рухався, як автомат бездушний. Переходив десятки й сотні верств, не помічаючи на ногах натертих ран. Кидався на певну згубу під Ломжою й Дінабурґом, але виходило так, що його відзначували знаками хоробрости. І ті, що були разом з ним на одній становищу, вже починали заздрити йому, дивлячись на його дужі груди, на яких нпшалися майже всі, які тільки істнують у війську ознаки. Не любив він їх і був до них цілком байдужим, але начальство вимагало, щоб вивішував...

Через півтора року він командував сотнею, яка була зразком для всього N-ського полку 41-ої дівізії, на долю якої випало ряд найбільших боїв, з яких вона нераз виходила майже знищеною. Гинули одні — приходили другі, гинули другі, — приходили треті, а Данило Терпило незмінно стояв на свому місті і навіть ні разу не був хорий.

В кінці 1916 року дівізію було перекинуто аж на північний фронт, так що в перший-же день свого пробування на фронті, він мав нагоду налюбуватися мистецьким виглядом стародавньої ґаріки Петро-Павловського собору, який вважається найкращим на всю Остзею. Блукаючи в лісах та болотах старої Латвії, він ніяк не міг зрозуміти того гострого передчуття, що так нагло опанувало ним... Вже навіть инші звертали на це увагу і говорили між собою: — „Щось з нашим сотником Терпилом злецьке діється...“ І в той час він несподівано одержав від брата листа, в яко-

му той писав аж з Ростова, сповіщаючи, що він уже другий місяць знаходиться в Запасовому баталіові і що зараз уже зачислений у „маршову сотню“, яка скоро піде па фронт. Разом з тим скаржився на довгу мовчанку; казав, що за два місяці свого пробування в Ростові послав не менше десяти листів. І тут щось дивне почало діятися з Данилом. Скрізь і всюди, де лиш міг мати вільну хвилину, він сідав і зараз-же писав листи. Писав їх по два-три на один день і часами, як днів два-три не могли відправити почти, він складав їх в один конверт і посилав разом. В кождому листі до брата він благав його всіма силами затриматися в тилу, передчуваючи, що сказане колись ним слово, мусить здійснитися. І сталося так, як відчувала його душа. Не дивлячись на всі свої листи, які він послав до брата, брат уперто мовчав і про нього не було віякої звістки. Також чомусь не писала й мати, хоча він писав до неї не менше, як і до брата.

І. от, одної ночі він усе зрозумів. Зрозумів пастільки ясно, що коли через дві неділі після того прийшов від матері лист з тяжкою звісткою про траґічну загибель брата, то він, не розриваючи навіть коперти, як тільки взяв того листа в руки, думкою незвиклою в одну мить прочитав весь страшний зміст його.

Була опівнічна година. Мело снігами і віяли гострі вітри. На фронті було тихо і в дивізійній резерві було цілком спокійно. Данило, разом зі своїми трьома підвладними, спочивав у землянці і в той час, як вони спали, йому не спалося чогось. Він лежав і дивився на темне віконце, на яке сипався білий сніг і майже нічого не думав. Якась незвикла утома обгорнула його мізок і тільки душа змагалася і ждала чогось. І так, несподівано цілком, він побачив дивне з'явище. Воно було одну лише коротку мить, але порушило його істоту до останнього, найменшого нерву. Перед його очами, за вікном, в сніговій хвилі промайнуло четверо людей в сірому, які несли на санітарних носилках трупа, в якому він узнав свого рідного брата Олексу. Він лежав у сірій шинелі, зі згорнутими на грудях руками, а на лівім виску чорніла страшна рана. З божевільним криком схопився з постелі і побіг па двір, але там нікого і нігде нічого... Стогнали одні північні вітри, котилися снігові хвилі і шуміли пелехаті сосни...

Його підвладні також повставали, розбуджені криком. Стривожено питалися:

— Що сталося?...

— Немає брата мого, немає!... — стонав він.

Коли заспокоївся трохи, то взяв свою „польову книжку“ й записав час і годину того дивного з'явища. Записав і нетерпляче став чогось ждати... Ждав і діждався! Через днів десять прийшов від матері лист, який зачинався: „Бідні ми! Вже нема нашого Олекси!...“ Цього листа йому

дав „денщик“ по дорозі до штабу полка, який стояв у трьох кільометрах від його землянки. І коли він тільки прочитав перші слова, як з невимовним роспачем заломив руки і побіг просто снігами. Не плакав, не ридав, а як ранений звір кидався зі стоном в найбільші кучугури снігу і хрипів: — „А ти дивилось і не осліпло!... А ти дивилось, прокляте око!... і не осліпло, га!... Прокляте!...“

Коли вже не ставало сили бігти далі, він упав у сніг і лише тоді заплакав. Виплакавшись, піднявся і відчув себе зовсім иншим. „Маю помститися за дві смерти!“ — шептав сам до себе. — „Онуфрієнко і Олекса!... Товариш любий і рідний брат! Так, так!... Звичайно, що помщуся!“...

Змінився Данило і не той став. Прокинулась давня чуйність, озвалася давня біль і якось по новому засвітилися його очі. Зняв з грудей усі свої ознаки і, не дивлячись на суворі уваги начальства, перебрався до загальної землянки, де було вогко й темно і замешкав там, разом з простими жовнірами. „Щось той Данило не при своїм розумі!“ — говорив командір батальону полковникові. „А ви стежте за ним!“ — суворо відповідав йому полковник. І стежили. Стежили пильно, але не встежили. Коли роспочався наступ, то не тільки його сотня, баталіон, чи полк, але вся дівізія відмовилася наступати, одноголосно виставивши домагання зміни уряду. Чи могли щось на це відповідати полковники й ґенерал, начальник дівізії, які боялися навіть згадки про яку-б то не було „крамолу“?... — Звичайна річ, що ні! Негайно було сповіщено штаб армії і з роспорядження командуючого армією, було припинено наступ і два, що „найпевнійших“, корпуси було кинуто на „усмиреніє“ бунтарної дівізії. Спершу всього було виставлено умову негайно вирушити на „передовыя позиціи“, а коли дівізія відмовилася, то її стало обеззброювати. Були виставлені кулемети і, навіть, артілерія, та сама артілерія, яка ніколи не мала набоїв підчас бою і яка для цього випадку привезла аж вісімдесять „зарядныхъ ящиковъ“ і, цілком зрозуміло, вся дівізія зараз-же стала складати зброю, за винятком того баталіону, в якому була Данилова сотня. Тоді її звідусіль оточили і стали обстрілювати з кулеметів. Після трьохгодинного бою, з баталіона зосталося не більше двох сотень, які були обеззброєні й зачинені в порожні землянки. Почалися допити й вишукування „зачинщиковъ бунта“. Слідство надзвичайного військово-польового суду викрило революційну орґанізацію, яка мала звязки з Петербурґом і Риґою і на чолі якої стояв Данило. Дальші допити дали силу цікавого матеріялу, так, що слідча комісія вирішила відсунути самий суд і взялася росплутувати справу далі.

І тут сталося так, як було колись у Київі, коли він сидів у „Лукіянівці". Як тоді війна, так тепер Революція врятували його від загибелі. Несподівано, як грім з неба, упала на голови безчинних самовладців довгожданна Революція і підвелися гордо пригноблені голови поневолених і повстала приспана сила проти сили і замаяли гордо визвольні прапори над широкими просторами вистражданої землі...

14. „ГОДІ ТЕРПІТИ!..."

Якось, уже після Великодня, на ділянці фронту, яку займала Данилова сотня, з'явився якийсь жовнір в німецькому мундурі, який просив відвести його до української ради. Так, як така рада тільки-що орґанізувалася, то його відвели до Данила, який тоді був єдиним проводирем своїх земляків.

Запинаючись, жовнір росповів, що він галичанин і попав на північний фронт, разом з австрійським полком.

— Чому-ж ви не в Січових Стрільцях? — спитався Данило.

— А ви думаєте, що так легко туди попасти? Там теж є свої трудноці... Взагалі вирватися з якого небудь австрійського полку до коша Усусусів дуже важко...

— Чого-ж ви прийшли сюди? — знов спитався Данило.

— Того, що я революціонер і хочу бути з вами... — відповів Галичанин.

— Як називаєтеся?

— Прокіп Проць!

— От що, товаришу Проць! — сказав Данило. — Передовсім ми вас мусимо зареґіструвати, яко полоненого, а потім я вас заберу до праці в нашій раді.

— Робіть як знаєте, бо назад я вже не піду...

— А поки-що ходім у мою землянку!

Йшли вузенькою стежиною серед скопаних ґранатами вогких полів. — Над темним шаром землі жевріла червона смуга заходу, яка здавалася такою близькою, що в неї можна було поцілити кулею з карабіна. Зігрівшись від швидкої ходи, він розхрістав свою шинелю і мундур і повними грудьми вдихав у себе лагідне весняне повітря, яке зворущувало його істоту й викликало в ній якісь незвиклі почування. Скільки вже часу минуло, як він так вільно дихав і так гордо підносив у гору голову. Ах, то було, здається, це тоді, як він малим вилазив на верх руїни і оглядав Трипільські простори, чи тоді, як перший раз промовляв у Голосіївському лісі. — Важко пригадати!...

— Життя моє, товаришу, було мукою. — Говорив Проць, йдучи поруч Данила. — Бідував малим, бідував великим, бідую і тепер. Батька не памятаю навіть. Старший

брат загинув на Сербському фронті. Мати від горя, а може й від голоду померла і нікому було очей закрити... Як сонний ходив по всіх фронтах, аж поки ця революція не почалася у вас... Шість раз пробував перейти до вас, але все з половини дороги назад вертався... Оце вже сьомий раз...

— Добре зробили, що прийшли, — казав Данило, а сам думав про себе. — Чим моя доля ліпша від його? І треба такого випадку, щоб він прийшов якраз до мене!...

— Вірте мені, що я вже місяць не можу спати... День і ніч бився з думками, мучився, терпів і, нарешті, пішов... Годі терпіти!...

— А так, так!... Годі терпіти!...

— Я не хочу й не можу бути розбійником! Я не знаю, як можна вбивати таких, як сам, виснажених і вимучених горем людей. Я тоді вже, ліпше, запалив би всю землю і хай горить...

— Земля наша! — сказав Данило. — Її нема чого горіти... Хай згорять ті, що зробили пекло з неї!...

— Правда ваша, правда! — захоплено говорив Проць. — Хай згорять...

В землянці горіли дві свічки й в таншю глибоких тіней постать Проця здавалася якимсь дивним печерним ґномом. Високий, худий, але жилуватий і міцний, з смаглявим безвусим лицем і темними, як ніч, очами — нагадував елястичного смока, якого не вб'єш одним ударом. Якась скритна сила почувалася в його розрахованих рухах і, як маґніто, притягала до себе. Цю силу почував Данило ще по дорозі і тепер, розглядаючи його при світлі, був просто зачарований нею... Пізнійше він не раз мав нагоду переконатися в правдивости цього почування, коли Проць в найтяжчі хвилини боротьби не тільки що не тратився, але завжди знаходив якийсь вихід з важкого становища і рятував майже страчену справу.

— Звідки ви саме? — спитався Данило, сідаючи на деревляного обрубка, який заміняв собою стільчика.

— Я з повіту Долина. Учився в долинській виділовій школі, але не скінчив...

— Чому?

— А хто його знає?! Раз те, що в дома був потрібний, а друге — було нудно...

— Чого?

— Так! — і враз засміявся. — Про вірність Габсбурґам все росповідали... Ну й не витримав...

— І так залишили все?

— Ні! Для чого? Я сам вчився!...

В той час у землянку вбіг жовнір і, звертаючись до Данила, сказав:

— Командуючий корпусом відмовився! Сказав що всі, хто тільки поїде на той з'їзд, будуть рахуватися дезертирами!

— Ну, а як-же корпусний „Исполком“? — сказав Данило.

— Той нічого! — відповів жовнір.

— Тоді ми по революційному зробимо! — скрикнув Данило.

— Що то за з'їзд? — обережно запитався Проць.

— Другий Всеукраїнський військовий з'їзд у Київі.— відповів Данило. — Вибрали вже навіть делєгатів, а московський революціонер Керенський забороняє...

— І що тепер буде? — знову запитався Проць.

— Поїдемо, та й годі! Просити не станемо і кланяться не будемо...

Жовнір переступив з ноги на ногу.

— Що-ж тоді робити? Я все-ж таки не знаю, що сказати в нашій сотні? — промовив жовнір.

Данило вирвав листочок з „полевой книжки“ і в декількох словах написав телєфоноґраму до всіх полків і окремих частин корпуса, аби негайно з'явилися до нього всі, обрані на з'їзд, делєгати.

— Що ви думаєте робити з ними? — спитався Проць.

— Тоді будем бачити, а зараз я вас мушу відправити до штабу корпуса, як полоненого. Завтра я пришлю за вами свого чоловіка і він забере вас!... — відповів Данило, подаючи жовнірові списаний листок „полевой книжки“.

Делєгати на з'їзд зійшлися на другий-же день і під проводом Данила відбули мітінґ, на якому одноголосно прийняли постанову виїхати на з'їзд орґанізованою масою. Вишиковані стрункими рядами, вони розгорнули над собою червоний і жовто—блакитний прапори і, співаючи революційних пісень, рушили до штабу корпуса, де вже на них чекав весь командний склад корпуса. Тут делєгати заявили, що вони, як представники орґанізованих революційних мас українських вояків, мусять передовсім виконувати їх волю. Після довгих змагань, під час яких делєгатів де кілька раз було названо „бунтовщиками“ і „большевиками“, командуючий корпусом згодився видати всім проїздні документи, при чому зазначив, що за всі наслідки цеї подорожі буде відповідати Данило. Слова командуючого були покриті вигуками „слава!“ — що заставило його змягчитися і сказати: „Я, дорогіе земляки и товарищи, вполнѣ сочувствую вамъ и понимаю ваши стремленія потому, что я самъ тоже малоросъ, т. е. этотъ самый, какъ вы говорите, украинецъ!...“

Після того, делєґати подались до ближчої залізничої станції і вечером, того таки дня, поїхали на південь, на свою Україну, до свого старого Київа.

Проць, якого Данило залишив при канцелярії Ради за звичайного писаря, дні й ночі ждав на поворот Данила, сподіваючись почути щось нове, велике, многонадійне, від

чого мало згинути все, що гнітило їх досі й ділило на безліч таборів, серед яких так важко було знайти спільність і згоду.

І коли через десять день Данило повернувся до полку, то перший, хто стрінув і привітав його, був не хто инший як Проць, перше слово якого було:

— Ну, що, як?!,..

— Все добре! — відповів Данило. — Годі терпіти! „Від нині самі будемо творити своє життя!...“

...Тяглась війна, збільшувалось число крівавих жертв, зростала біль терпіння, ширшала й глибшала Революція... Напружував усі свої сили й Данило, щоб сполучити все незадоволене і все вистраждане в єдину силу великого протесту проти застарілих форм життя і тих споконвічних звичаїв, які полонили саму душу невільного колись народу...

Як почував себе Проць? — Важко сказати, що саме почувала ця, на весь світ самотня, покривджена життям людина. Борець по партії і справжній поет почуваннями, він метою свого життя поставив Самостійну Україну „без холопа і без пана“, маючи смутну надію знайти в тому ту святу радість, яка снилася йому в дитинстві під шум смерек коло рідної хати. І від того, що все ще кипіло в хаосі, тратилась його надія на святу радість, а натомість збіралася в грудях якась незрозуміла сила, яка шарпала й турбовала своєю живучістю його елястичне тіло, покликаючи його до боротьби і руху.

Про те, як він почував і як він терпів у своїй самотности, може свідчити такий маленький випадок. Якось ішли з одного мітинґу. Говорили про українізацію корпусу, яка тоді тільки що роспочалася і обговорювали засоби боротьби з опортунізмом московських товаришів що до цього.

— Революція! — кричав він. — Панський бунт, а не революція! Яке нам діло до Установчих Зборів? Нащо нам здалися гори книжок з їхніми законами? Споконвіку ми були вільними і такими тепер мусимо стати! На сліпу смерть я не піду, щоб хтось потім на моїх кістках будував якісь памятники й виписував на них слова людожерних їстин, як зараз виписують наші патріоти на вбогих надгробках полеглих в сліпих боях наших товаришів, які нічого спільного з ними не мають. Ні! Ми повинні отверто сказати — чого хочем!

— Самостійної Української Народньої Республіки. — вставив Данило.

— А що мені по тій Республіці, як народу в ній не буде? Я народу хочу! Щоб було дійсно без холопа і без пана, щоб народ сам управляв собою, а то...

— Почекайте, товаришу, до того-ж воно йде! — сказав Данило. — Але ви згодьтеся з тим, що ранійш ми мусимо знищити всі зовнішні причини нашої неволі, а потім уже змагатися внутрі за бажаний нам устрій!...

— Мені однаковий ворог — пан український, як і московський, а тому... — почав було казати Проць, але Данило його перебив:

— Не можна так навманя йти! Треба добре вважати на те, що маєш зруйнувати, бо завжди лекше руйнувати, як творити...

— А вони, товстопузники й патріоти, хіба не руйнують?! Тільки в них уже сістема вироблена, он що! Вони один міліон знищать, другий обкрадуть, третій пороблять своїми наймитами, а четвертому для потіхи церкву збудують, або школу заведуть, де будуть учити всяких дурниць про те, що таке Бурбони, Габсбурги, або „рідне коліно" Мономаховичів!... Плюю я на те все!... Я чую голос землі, заклик ґрунту рідного і йду за ним! Дивно мені, що ви його не чуєте!...

— І я, товаришу, чую той голос! — тихо сказав Данило. — Ще з дитячих літ чую його і йду за ним! Але мало того, щоб тільки йти за ним, а треба виконати волю його...

— Правду кажете!

— Святу правду! І в імення цеї правди я й стримуюся, бо що ми можемо тут почати, як самі знаходимся на чужині? Що не кажіть, а своя сила є лише тоді силою, коли вона на свому ґрунті!

Проць упав на коліна:

— Бога ради, на Україну! Я не витримаю тут далі, я не зможу жити, я вб'ю себе і вб'ю... вб'ю вас, навіть!...

— Прийде час і підем...

— І Данило скорше відчув, ніж побачив, як Проць витяг з-за пазухи револьвера і прицілився в нього.

— Мусиш йти на Україну! Чуєш, — мусиш!... Хіба ти не знаєш, що ти сила? Ех, як би я мав таку силу, то звоював би усі міста й збогатив би села! Доволі їм наживатися обманом! Я розмістив-би господарські школи між хуторами, позаводив-би ґімназії на селах, повідчиняв-би торговельно-промислові школи в містечках, переніс-би академії в наші зелені гаї і освітив-би те все електрикою, щоб всі бачили радість життя свого і любили його настільки, щоб забулися срамотні давнії години і щоб вільна праця йшла поруч вільної науки тільки для загального добра...

— Фантазуєш, Процю! — зітхнув Данило. — Все те може бути лише тоді, коли на зустріч цьому піде само місто!

— Не правда! Ти сам ще будеш боротися з містом, побачиш! Я знаю, що будеш, бо бачив, як ти вдихаєш у себе дихання чорнозему, навіть чужого!...

— Можливо! Дуже навіть, можливо, що піду, але ще раз скажу, — треба вміти терпіти і треба боротися. Ми підем на Україну не самі, а всі разом, скільки нас тут є!... Це, здається, також правда, що ми самі не маємо права туди заявлятися... — сказав Данило.

— Я вірю вам! Дуже вірю! Простіть мені!...

Встав на ноги і вистріляв у повітря всі шість набоїв, а ровольвера обережно сховав за пазуху.

— Що я? — заговорив винувато. — Ніщо, майже! — Я все одно, що полонений і тільки завдяки вам блукаю на волі і, навіть, змагаюся з вами... Ви можете звертати на це яку небудь увагу, або й зовсім не помічати мене, але ще раз скажу: ходім до свого ґрунту!...

— Підем, як тільки прийде час! — відповів Данило.

В лісі посвітлійшало. По небу, черкаючи краями об верхи свірки та соснини і плутаючись в легеньких біленьких хмаринках, котився срібний кружок місяця.

— Так, так!... Обов'язково підем!... Скоро підем, бо вже годі терпіти! — сам до себе говорив замислено Данило.

— Коли не на Україну, так у могилу, бо вже годі терпіти!... — в тон Данилові, говорив Проць.

Потім затих і задивився па місяця. Дивився довго як зачарований і враз заспівав. Данило вражено відступив від нього на де кілька кроків і уважно став слухати невідомої йому пісні. А пісня виривалася з його грудей вільним птахом і, здавалося, метушилась серед темних латитських борів, шукаючи також дороги на Вкраїну. —

„Журо моя, журо!
Тось мя зажурила:
Мене, молодого
З білих ніг звалила ..“

Коли Проць скінчив і повернувся лицем до Данила, то він підійшов до нього і сказав:

— Завтра-ж починайте підготовляти всіх до повороту на Україну! Годі терпіти!

Проць елястично перегнувся до низу і поцілував його руку.

Данило схопився і хотів йому щось сказати, але він, як серна, побіг у напрямі землянок, де містилися з'українізовані сотні N—ського полку 41-ої дівізії.

15. „ТОВАРИЩІ СЕЛЯНЕ!“

Коли Данило добився до Бахмача, то на Вкраїні було вже два уряди: один у Київі, другий у Харкові. Обидва уряди були революційні і обидва виставляли найпривабливійші гасла боротьби, але обидва не мали власних сил-

В той час, як перший покликався на „волю трудового селянства“ і шукав підтримки в німецьких ґенералів, другий славословив чин „революційного пролетаріяту“ і користувався допомогою Москви. Говорилися сотки і тисячі „революційних“ фраз, практикувалися десятки „соціяльних“ реформ, оголошувались закони і декрети, але все те було лише уявою, бо маса йшла своїми власними шляхами, тими шляхами, на яких вона стикалася ще сотки літ тому назад. Зі сходу йшли звичайні Москалі, ті самі Москалі, які ходили з Андрієм Боголюбським і Петром Першим, а на Україні здіймався в гору сам чорнозем, який здіймався колись в Землі Болохівській, який двигав в часи Хмельниччини і пручався за Коліївщини.

І став Данило між двома огнями, не знаючи сам, котрий горить для світла, а котрий для знищення. По соціяльній ідеольоґії йому був ближчий Уряд Харківський, але він суперечив самим природним вимогам чорноземного ґрунту, за що знов ховався Уряд Київський, будучи явним ворогом того руху... Народ хотів своєї Мужицької Держави з твердою владою сильної одиниці. Розумів це й Данило, але як він міг висловити це прилюдно і в такій формі, щоб зрозуміли його. „Адже ж нарід управляв собою вічами ще за князів своїх!... Чому б, справді, зараз не можна було б вернутися до того устрою?“ — казав Данило до Проця, а Проць здивовано моргав очами і тільки міг відповісти: „Не кажіть цього нікому, бо вбють...“

Після того, як у січні місяці 1918 року Харківський уряд спромігся крівавою боротьбою здолати Київ, Київський уряд подався на захід і коли через де-який час роспосюдилися чутки про те, що він мав вернутися назад з німецькими ґенералами, Данило зрозумів, що цим самим він нищить самого себе, а тому роспустив по домах усіх своїх козаків, які боролися з ним коло Хвастова, а сам взяв з собою Проця і подався з ним до свого рідного Трипілля. „Побачимо, що то буде з цього?“ — казав до Проця під час подорожі. — „Моя думка така, що наш час ще не настав!“...

Як стішилася ним бідна мати, про те важко й росповісти. Досить того, що понурий Проць, дивлячись на їх зустріч, ридав як мала дитина. „Боже мій! — казав він. — Я так тішуся, що ти хоч маму маєш!“... і плакав, плакав, плакав...

— Мамо! — сказав Данило, показуючи на Проця. — Прийміть його і привітайте, як свого сина рідного! Хай буде нам замість Олекси, бо для мене він давно вже став братом...

— Сини мої! — заплакала мати. — Ой, що та війна робить!...

Коли були виплакані всі болючі сльози й вичерпані усі скарги, то в хату прийшла нечутно тиха радість і вколисала споковм їх души.

— Якось будем жити! — промовив Данило до Проця. — Тут свої люди, гречкосії все, а з ними тепер можна буде все зробити...

— О, як-же тут тебе ждуть! — сказала мати. — Жде Петро Ґонтаренко, Маруся, Стьопа і навіть піп. Тепер вони всі тебе згадують і кажуть, що якби ти був з ними, то все було-б добре!...

— А що робить Маруся?

— Вона тепер учителькою тут.

— А Петро?

— Він недавно з фронту вернувся... Суцилистом себе називає і всіх намовляв до цього.

— Цікаво... — простягнув замислено Данило. — А піп як?

— Якось він проходив до мене і казав: „Чув я, що ваш син за Самостійну Україну бореться, за порядок настоящий... Ото ж вибачте мені, що я колись був несправедливий!“...

— Зауваж, — промовив Данило до Проця, — що тепер під жовто-блакітний прапор всяка всячина лізе! То-ж той піп виїмковий, можна сказати, був ворог усього мужицького, а тепер — як стій та дивись... Гм...

Замислився Данило важко і вернулося до нього давне дитинське почуття надії на щось нове, на майбутнє.

З цим почуттям він ходив весь час, навіть і тоді, коли вернувся уряд з німецькими ґенералами і коли ці ґенерали зрадливою рукою повалили його і посадили гетьмана, який заявив про себе тільки карними експедіціями на села.

То сям, то там, горіли села, скрізь і всюди гуркотіли гармати і звідусіль ішли тяжкі вісти про те, що далі ніхто не зможе терпіти. Повстала Звенигородка, згоріла гайдамацька Лисянка, заворушилися в Сквирі й Таращі, але скрізь і всюди здавила все залізна рука другів цього „славного гетьмана...“

Починали хвилюватися й повставати в инших місцях України: на Волині якийсь Фесенко обявився, на Київщині Павловський смуту сіяв, на Полтавщині Шинькар ворушився, на Чернигівщині Ангел змагався, на Херсонщині Григоріїв хвилював мужицький розум, на Харківщині Балбачан погрожував „зробити все по свойому“, а на Катеринославщині Махно повстав і не визнавав нічого...

Наростала велика трівога, яка що хвилини загрожувала вибухнути страшним всенароднім заворушенням, коли все мало повстати й знищити ненависне ярмо чужинецької сваволі... Трівожилися й збіралися цілими громадами на таємні наради в степу, купчилися ватагами по лісах, пере-

бпралися на схід і прилучалися до червоних, з якими ще не так давно збіралися боротися не на життя, а на смерть...

Хвилювалися й Трипільці і навіть уже готові були приєднатися до Таращанських повстанців, які в силі двох повних полків перейшли до червоних і, разом з ними, боролися на протязі цілого літа з гетьманськими сердюками коло Бахмача. Але Данило стримав їх і ціле літо, аж до самої осени, кидався на всі боки, старяючись як можна тісніще обєднати їх. Посилав він своїх посланців на Волинь, Поділля й Херсонщину, тримав звязок з чернигівським Ангелом і сам їздив щонеділі до Київа, де був центр усього руху. Як Селянська Спілка, так і партія, що боролася за „Землю й Волю“, були гнанні тоді, але робота їх від того не тільки що не підупала, але ще збільшувалася й росповсюджувалася до найглухіщих закутків України.

Якось, в самісенькі жнива, як Данило тільки-що прибув до Київа, було вбито найбільшого тодішнього ворога України німецького ґенерала Айнгорна. Вбивця, якийсь московський соціяліст-революціонер, сам віддався в руки поліції і через де-кілька днів був прилюдно повішений. Данило саме переходив через вулицю, як його наздогнав автомобиль і не од'їхавши від нього 60-ти кроків, дико підскочив у гору і коло нього піднявся стовп диму. Счинилася трівога. З'явилася міліція, потім військо і автомобиль було забрано, разом з тяжко-раневим ґенералом. Данило тиснувся в юрбі і, випадково якось, побачив груди й голову ґенерала, мундур якого був у червоно-рудих плямах, а товсте чоло болізно й нервово здрігалося чогось....

На Данила все це зробило велике враження і то не через те, що було убито ката, а через те, що цього ката вбив другий представник тих, які на протязі віків були найбільшими катами українського народу і даною демонстрацією бажали викликати в українськім народі давно утрачені симпатії і придбати його прихильність до себе.

Бачив Данило, як у вечірню годину, під охороною двох залізних кольон баварців, скрівавлений труп німецького ґенерала був відпроваджений на двірець, звідки скороспішним потягом мав відїхати до свого „фатерлянду“... Грала військова орхестра похоронний марш і щось дивне вчувалося в його сумних звуках і жалібно-кволім ритмі. Довго дивився він у слід сумного походу і думка за думкою ворушила його мізок. „Скоріще в Трипілля! Здається, скоро настане й моя година!“ — шептав він сам до себе, стоючи на запиленому пішеході.

— Це їм не Західний фронт, де можна спокійно сидіти за стіною залізних касок і обстрілювати за шість-

десять кільометрів ворога.,. — почув коло себе знайомий голос.

Обернувся і побачив Супоню. Був той самий: високий, кремезний, із залізним лицем і суворими на вид очами, в яких раз-у-раз спалахували лагідні вогники.

— Де-ж це ви пропадали? Я вас стільки вже шукав! — скрикнув Данило.

— Гм... товаришу, я той, діло роблю!

— Яке?

— Потім скажу, а зараз ходім до мене!

— Де-ж ви тепер мешкаєте! Я двічі заходив на вашу кватиру і кождий раз була зачинена на замок, а сторожиха казала, що ви кудись виїхали...

— А так, товаришу, виїхав! В Лукіянівці сидів, он що!

— За що?

— Казали, що я червоний...

— А який ви тепер? Я й не знаю ваших сучасних поглядів!

— Який був, такий і зараз! Ви-ж знаєте, що я вмію стріляти!...

— А як-же ви ставитесь до українського повстанчого руху?

— Мій Боже! Та-ж я сам повстанець! — вдарився кулаком у груди Супоня.

— Он, як?! — зказав здивовано Данило. — А як-же тоді з червоними?

— Дуже просто! Хай визнають нас і ми з ними друзі! Як воля, — так воля, як земля, — так земля, як рівність, — так рівність... Панувати москалеві робітникові над українським селянином так само не чесно, як би український селянин захотів панувати над московським робітником. Всі мусять бути рівними і насилувати ніхто нікого не повинен...

— Так, я розумію! Але треба, також, рахуватися і з тим, що селян на Україні більшість і що їх сила також більша.

— Я розумію і тепер тільки й мрію про те, щоб ту силу направити на шлях боротьби за справжнє визволення, щоб не було руїни, як тепер, а щоб усі почували себе задовольненими... Тож подумати тільки, які багатства можуть бути в руках народа і як він може зажити з ними!...

— Знаєте що, товаришу? — перебив його Данило. — Як я бачу, то нам по дорозі! Говорити зараз багато не можу, а скажу коротко, що в мене вже все готове і я чекаю тільки свого часу. Буде найкраще, коли ви як найскорше приїдете до мене в Трипілля, а там уже буде видно, що робити... Зараз, як мені не сумно, а я мушу спішитися, бо раз те, що маю дуже велику справу, а друге —

боюсь попасти в ту саму „Лукіянівку“, що може зле відбитися на всій трипільській справі...

— Шкода! Дуже шкода, але нічого робити! — сказав Супоня. — Йдіть і чекайте мене в себе! Я вже думав на Полтавщину до Шинкаря махати, але на щастя, стрінувся з вами. Тепер мені більш нічого не треба!...

— До речі! — пригадав Данило. — Ви з робітниками в добрих відносинах.

— Ха-ха-ха! — засміявся Супоня. — Сам-же я робітник!...

— Так! Але ви-ж тепер не на заводі...

— Не на заводі, бо маю від орґанізації доручення, які заставили мене залишити завод.

— Що-ж то за орґанізація?

— Робітничо-селянської єдности!

— Ну й як-же вона дивиться на справи...

Супоня аж почервонів і це було видно навіть при світлі ліхтарень.

— Дивиться, дивиться!... Сказав-же я вам!...

— Ах, так?!

— Еге-ж, так!

— Ну, тоді гаразд! Бувайте здорові!

— Бувайте!... Ага, я й забув сказати! Знаєте, моя сестра вийшла заміж, а синок того... знаєте, того... загинув у січні під час обстрілу міста червоними...

Закрив лице руками і важко зітхнув.

Данило взяв його за лікоть правої руки і сумно сказав:

— Товаришу! Війна в мене забрала найдорожчого мого брата і тепер я живу його життям...

— Як, так?! — здрігнувся Супоня.

— Так! — сказав Данило. — Коли ми прощалися з ним в останній раз, то він зі сльозами на очах сказав: „Коли ти маєш згинути там, так хай краще я згину!...“ і пішов і згинув, а я живу його життям!...

— Чудне щось! — замислено сказав Супоня.

— Так, чудне, але справжнє...

Глянули зі співчуттям друг на друга і розійшлися.

Та плутанина думок, в якій боровся Данило, зараз-же зникла, як тільки з Білої Церкви почувся клич Директорії стати до боротьби за визволення. На таємній нараді трипільського повстанчого комітету, в який входили Проць, Ґонтаренко, Супоня і Данило, було вирішено негайно розпочати повстання й захопити владу до своїх рук. Тут-же було обрано повстанчий штаб, в склад якого ввійшли всі три товариші Данила, а він сам взяв командування всіми повстанчими відділами Трипілля і його околиць. Всіх, що вже числилися в рядах повстанців, було оповіщено, аби

вони негайно збіралися у лісі, коло руїн старого палацу, звідки мали роспочати наступ на містечко. Перед тим, як братися за діло, він вже давним давно оглянув місцевість і вибрав для себе відповідні місця для позицій, на випадок ворожого нападу з Дніпра.

В полудень була нарада комітету, вечером стали сходитися повстанці, а до ранку вже не тільки Трипілля, а й уся волость була очищена від ворога. Данило, наступаючи на Трипілля з трома сотнями дядьків у свитах і кожухах, навіть і не думав, щоб йому так легко вдалося подолати тих дві сотні сердюків і сотню німців, які складали собою залогу Трипілля. Однаково, як тільки заторохтіли на трипільських горах, ще заздалегідь заховані кулемети і, коли одночасно гримнули з лісу гармати, в містечку счинився такий переполох, що й нікому було думати про те, щоб своєчасно дати одсіч і на ранок коло волостної управи розгортався повстанчий прапор, а вулиці містечка аж кишіли від селянських кожухів. По складах, зупиняючись і обговорюючи кожде слово, читали відозву „товариша Данила", яку роздавали людям повстанці. А Данило писав мало, але зате просто і ясно:

„Товариші Селяне! Кричіть усім від хати і до хати, що вже настав великий час росплати. Вставайте всі боротися з панами, щоб недіждали, кляті, більше править нами! І Слухайте ви всі, як де лиш вдарить дзвін, то там не може буть страшних тюремних стін! Ідіть старі й малі за Землю й Волю, попробувати сил на своїм ріднім полі! І зміцнюйте в борбі селянську силу, яка змагається за проводом товариша Данила".

І покотилася луна визвольних голосів по хуторах та селах і повстало все, що виросло з родючих чорноземів і рушило слідом за товаришом Данилом, який йшов у перших рядах свого славного повстанчого лицарства і нещадно громив ворогів свого краю, віддаючи їм і за смерть Онуфрієнка, і за смерть брата свого Олекси, і за те все, що тільки коли заподіяли злого мозолям чесним...

Очищаючи від ворога село за селом і посуваючись все вперед і вперед в напрямі Київа, він через якийсь час уже був під Голосіївським лісом, тим самим, де колись вперше прилюдно виступив зі своїм словом і де вперше відчув жах невинно пролитої крови свого товариша.

Стоючи в замерзлих шанцях і пильно вдивляючись в гущавину ліса, де сиділи насильники з їх прибічники, він думав про те, щоб як найскорше підсунулося ліве крило фронту, на якому були Галицькі Січові Стрільці і тоді одночасно вдарити просто „на баґнети". Тяжко було йому тримати на собі майже всю ворожу силу, але, стиснувши зуби, кріпився і навіть не думав про те, щоб відступати...

А ворог непокоївся і без найменшої перерви закидав набоями всю ділянку селянської позиції товариша Данила. Повстанці в свитах і кожухах, здавалося, прикипіли до землі. Лежали тихо, наче каміння і тільки тоді, як ворог надто робився смілинвим і пробував наступати, це каміння порушувалося з місця і одним рухом відкидало його назад у ліс. Міцнішав мороз, зривалась сніговиця, сильніщали дикі вітри північні, але ніхто не скаржився й не нарікав. Навпаки, що дня й що ночі до Данила прибували все нові й нові повстанчі ватаги, якими він зміцнював і поширював свій фронт. Не маючи гармат і не можучи відповідати ворогові на його безнастанну стрілянину, що чинила його фронтові не-аби яку шкоду Данило послав до арсенальських робітників Супоню, наказавши йому поінформувати їх в імення чого провадиться боротьба і намовити їх залишити в арсеналі роботу. Але ще Супоня не встиг повернутися зі своєї небезпечної подорожі, як почався останній і рішаючий бій.

З наказу Головної Команди революційних військ, всі сили було кинуто на фронт і поведено наступ. Данило рушив перший і було дивно почувати йому, що він такий звичайний і такий сміливий та дужий. Сірі свити й зашмаровані кожухи здавалися живим валом, який відділився від самого чорноземного ґрунту й покотився на ліс всією силою своєї незмірної ваги. Ще хвилина, ще мить одна і, здавалося, затріщать не тільки кості ворога, але й самі столітні дуби, за якими притаївся він...

Данило стояв у першій лінії і керував перебіжками в розстрільну. Над його головою розірвалася вже третя ґраната, але він, цілком байдужний до того, захоплено думав про перемогу. Він уже зарані відчував її і його серце було сповнене незвиклої радости. „То-ж тепер всі тут! — думав він. — Григорїв, Шинкар, Балбачан, Ангел і я між ними, такий самий, як і всі і всі разом — велика сила!... Ця сила може хоч кого побороти!...“

І було дивно, що поруч цих думок, повставало в душі якесь незрозуміле передчуття чогось недоброго, яке вже недалеко і воно незабариться прийти й показати себе у всій своїй огидливости. Що воно, яке саме і звідки, — годі було зрозуміти, але відчував, що воно страшне і несвідомо шептав: „Хто зруйнує й розрізнить цю силу, той проклятий буде на віки!...“ А сірі повстанчі ряди здвигалися зі своїх місць і посувалися все вперед і вперед. Механічно кидав словами команди: „Десята сотня, по десяткам, перебігай!“ і десять кожухів підводилися від замерзлої землі і, трусячи полами, якось по медвежому перебігали полем і залягали вже на узліссю...

Навколо, як у жлукті, все кипіло й перевертало́ся. Стріляли гармати, але вже тільки свої, бо ворожі затихли за браком набоїв. Супоня своє завдання, як видно, встиг виконати в свій час. І коли нарешті всі ряди здвинулись

з місця і посунулись вперед могутньою стіною, ворог не-встояв і кинувся втікати... Як у сні, перебіг Данило знайомий ліс і перед його очами з'явився сам старий Київ. Радісно й привітно горіли золоті маківки святої Софії, а за ним лава за лавою суне безліч сірих світ і рудих кожухів. Здавалося, що сам чорнозем котиться на ворога і загрожує загорнути своєю масою навіть саме місто. Простягнув шаблю в напрямі міста і скрикнув: „Хлопці, вперед! Слава!..." і зашуміло, заревло і двинуло вперед з нечуваною силою громове — „Слава-а-а-а!... Слава-а-а-а!....

...На вулицях Київа гордо замаяли повстанчі прапори...

Зголоднілий за час повстанчої облоги Київ, радісно зустрічав перші селянські вози з харчами, які цілими валками стали прибувати на базари. Першими такими возами були: сорок возів з хлібом, які прибули з Трипілля в дарунок київським робітникам. Данило дбав про цільність справи і хотів, щоб селянство й робітництво, як мога ближче стояло друг до друга і спільно боронило свої права. Ще тоді, як його сотні перебігали до лісу, він уже був певний того, що ворог не встоїть і знав що Київ буде с в і й коли не сьогодня, так завтра, і послав до Трипілля посланців переказати, щоб Трипільці подбали про своїх київських товаришів і зробили-б їм у день визволення гідний селянської чести дарунок. І Трипільці подбали і свій обовязок виконали...

Під радісні звуки київських дзвонів, проходили вулицями незлічені ряди народнього війська і душа Данила була сповнена несказанної радости й гордости за свій рідний ґрунт, який повстав до життя і знищив своїм могутнім рухом остатки тьми й неволі. Так здавалося йому ще й тоді, коли він зі своїми повстанцями стояв на Софійській площі, коли проголошувалась Соборність і Єдність українського народу від Кубані по Карпати, але инакші виникли в його голові думки, коли хтось незримий, чорний і підлий посіяв смуту в рядах одностайних і викликав ворожнечу між своїми.

Йому було так ясно й зрозуміло, що борючись в імення ґрунту, не можна йти проти нього, але, однаково, знайшлися такі, що пішли. Замість сподіваного ладу, — роспочалися якійсь незрозумілі й анархічні вибори до Трудового Конґресу, який, на думку тимчасових керманичів, мав стати верховним орґаном влади на Вкраїні. Сам принціп виборів був настільки неясним і хистким, що знаходилося безліч можливостей для ріжного роду комбінацій, які давали всім недавнім ворогам стати на верху нової влади і провадити свою роботу далі.

І загомоніли в повстанчих рядах ріжно і трівожно.

— Що-ж робить Винаренко? — говорили одні. — Невже він не бачить, що панів не треба допускати до влади.

— Він бачить, та нічого зробити не може, бо його Галичане тримають... — говорили другі.

— А чому немає нашого батька Грушницького? — гомоніли треті.

— І не буде, бо його Петляр наказав не допускати! — упевнено казали четверті. — Петляр навіть Винаренка хотів застрілити!...

— Тоді не треба нам такого Петляра, ми собі другого виберем! — кричали п'яті.

— Коли вони тягнуть за попами і баламутять нас, то вже краще з червоними йти!... За що ми кров проливали?... Для чого ми тоді гетьмана скидали?... — гули й гомоніли навколо.

А ще через якийсь час, в повстанчих рядах пройшли трівожні чутки, що в Харкові знов обявився другий уряд, який каже, що він „обстоює права робітників та селян і всіх панів стирає на порох“, що Балбачан отверто „тримає з панами“, що Григорів „стоїть за ради“, що Шинкар „допомагає червоним“, що... і так без кінця і краю... і побачив Данило, що в цім шумі йому нема місця і, зібравши всіх своїх земляків, подався до свого рідного ґрунту, до Трипілля. Тут він сподівався, збільшити свої ряди свіжими силами і в затишку рідних трипільських гір, спільно з товаришами, обміркувати свої справи й намітити плян дальших дій. А що ці дії будуть і що він мусить в них прийняти саму ближчу участь, — він знав уже певно.

Рідне Трипілля стрінуло його своєю аматорською музикою і піснями і з голосними криками „Слава товаришеві Данилові!“ — вітало свого природного вождя.

16. „ЖУРО МОЯ, ЖУРО...“

Темніли обрії, ховалися в туманах негод намічені шляхи, зростала в душі трівога і хотілось ясного... Думки, як чорні гади, росширяли собою черепи й непокоїли мізок, а він пручався й напружував всю силу своєї волі, бажаючи прийти до чогось певного і одноцільного.

Найбільш болючою думкою було те, що буде тоді, коли селянство знов буде позбавлене своїх прав і попаде в залежність чужої, хоч і червоної влади. На його думку, єдиним засобом було — стати самим червоними і цим самим уже зробити ту владу своєю. Мучився від цього день і ніч, не їв і не спав майже. Одного разу пішов до матері і сказав: „Мамо! Не сила моя бути так далі! Благословіть за селянську волю встати!..“

— Ти-ж уже вставав раз! Заспокійся і сиди тихо, бо як, не дай Боже, згинеш де, то що я тоді в світі Божому робитиму сама?... — заголосила мати.

І затих він і замкнувся в себе. На самоті, як молитву святу, думав про себе: „Для свого народу все віддам! Віддам йому свій розум, душу, серце, молодість, силу і всі свої надії! Піду на згубу, піднесу руку навіть на тих, що говорять нашою мовою, а йдуть проти нашої волі!... Зітру на порох все, що тільки поневолює нас, власною рукою душитиму гнобителів!... Боже великий, коли це не гріх, так поможи мені!...“

Так думав Данило, слухаючись голосу свого сумління, але не так думали ті, кому він допомогав стати у влади. Якось, саме під час засідання повстанчого комітету, прибув від Головної Команди посланець і передав наказ, аби Данило негайно йшов на допомогу реґулярній армії під Ніжин, або щоб роспустив своїх повстанців і поредав зброю місцевому урядовому комендантові. Данило мовчки прочитав наказа і передав його Процеві. Той ще не встиг дочитати його до кінця, як Супоня схопився з місця, вирвав у Проця сірий аркушик і порвав його на дрібні шматочки.

— Що ви робите, товаришу?! — скрикнув Данило.

— Те, що слідує! — відповів Супоня. — Коли вони нищать себе, так нехай, а нас нічого за ніс водити!...

— У вас, товаришу, бунт?! — насмішкувато звернувся посланець до Данила.

— Так! — суворо сказав Данило. — Бунт проти бунту! Можете собі йти!...

— І що я маю сказати?

— Те, що бачили й чули! Здається, цього досить буде?...

Посланець навіть не вклонився, всміхаючись чогось сам до себе, гордо вийшов.

— Бачили, як вони гордо задирають носи? — звернувся Петро Ґонтаренко до товаришів.

Товариші тільки засміялися і, враз, очі всіх звернулися до Данила. Той стояв блідий, зі стиснутими кулаками, а з очей сипалися їскри.

— Чого смієтеся?! — крикнув до них. — Тут плакати треба! Крівавими сльозами треба оплакувати цю страшну сліпоту, яку вони називають свідомістю! Тож треба було тільки подивитися на лице цього інтеліґента, щоб зрозуміти весь жах тієї сліпоти... Бунтовщики, мовляв, мужички темні... Руїнники...

— Я це давно знав і казав! — озвався Супоня. — Сучасні інтеліґенти нагадують мені наспівану добрим співцем ґрамофонну плястинку... Завів її і вона співає...

— Так, то так, але нам тепер треба щось робити. — Сказав Проць. — То-ж так далі сидіти не можна!...

— А, що робити?! — озвавсь Данило. — Будемо робити те, що наші діди й прадіди робили! Скличемо зараз велике віче і спільно обговоримо свої справи... Що віче скаже, так мусить бути, хоч я особисто тримаюся того погляду, що зараз ми мусимо йти разом з червоними...

— Згода! Згода! — загукали товариші. — Ворона вороні ока не видовбе! Робітник селянина, а селянин робітника не окривдить! Аджеж робітники не дали ворогам набоїв, як ми наступали і селяне не забули робітників, як вони були голодні!...

— А як-же нам тепер зговоритися з червоними? — спитався Петро Ґонтаренко.

— Не треба нам зговорюватися! — відповів Проць. — Ми самі виступимо, а вони нас відразу зрозуміють!...

— Ні, товаришу! — сказав на те Данило. — Ми мусимо зговоритися й згодитися на певних умовах. Мені здається, що першим нашим домаганням мусить бути виборність рад і комісарів, а другим — забезпечення вільного розвитку української культури. Далі, ми собою повинні уявляти цілком самостійну повстанчу одиницю і в ряди червоних не зачислюватися. Добре я кажу?

— Цілком! — скрикнув Супоня. — Решту, дрібнійших питань, можна буде потім обговорити...

— А хто поїде? — спитався Проць.

— Мені здається, що краще всього буде послати товариша Супоню. — Сказав Данило. — Але раніш ми, все-ж таки, скличемо віче...

На вічі було більше восьми тисяч повстанців з Трипілля й околиць і всі вони згодилися з Данилом, коли той перший раз сказав у голос свою, затаєну з давна, найболючійшу думку про те, що „Колись наш нарід управляв собою вічами і так навіть князів собі обірав! Будемо й ми управляти самі собою так, як управляли наші предки і виберемо з поміж себе одного, який буде нашим отаманом!...“

— Товариш Данило! Товариш Данило нашим отаманом!... — залунали голоси.

Схопили Данила на руки і тричі піднесли його високо над своїми головами, щоб „усі могли бачити, який він із себе“...

— А як-же з комітетом? — спитався Проць. — Раз усі важні справи рішатиме віче, а його волю виконуватиме отаман, то тепер, здається, комітет зайвий!...

— Правильно! Правильно! — загули навколо. — Буде тільки перешкожати в роботі...

— З комітету хай штаб буде! — крикнув хтось з юрби.

— Штаб хай буде, штаб!... — загули знов навколо, але Данило махнув рукою:

— Я отаман, я керую всіми справами, я й складаю собі штаб так, як знахожу потрібним!

— Правильно! Правильно! — загули всі, махаючи шапками. — Отаман сам знає, що робити!..

В той час виступив наперед Супоня і заговорив:

— Товариші! Зараз ми боремся за своє право і одноголосно вибрали собі провідником найбільш значного між нами товариша Данила. Але, треба нам не забувати того, що товариша Данила скрізь і всюди між робітниками знають як Зеленого. Таким він прийшов колись до нас на завод, таким працював у нас і таким мусить бути зараз!... Зеленим назвем його не тільки через те, що він прийшов до нас, робітників, з таким призвіщем, але ще й через те, що він від вас усіх, що зросли й виросли на зеленім полі... Назва така буде мати пошану серед робітників і буде вабити до себе все трудове селянство в будучому. Я передчуваю вже, що вперед буде в нас багато діла і його робитиме наш дорогий товариш і отаман Зелений! І так, хай живе наш отаман Зелений!...“

„Слава! Слава!... Слава!... Хай живе отаман Зелений!... Хай живе!..“ — загриміло по всьому Трипіллі і тисячі шапок полетіли вгору, наче хмара знялася над морем селянських голов.

Данило стояв на якомусь високому столі і, кланяючись на всі боки, відчував у собі щось таке, що відчував колись на вершинах руїни старого палацу, коли оглядав звідти безконечні рідні простори, які лежали навколо Трипілль такою тихою, такою сонною і такою непорушною масою... І було дивно якось почувати себе над цим морем людських голов, що нагадували собою також простори, але якісь нові й невидані, живі й свавільно-бурхливі... „Тепер вони зі мною і я з ними!“ — думав він про себе...

Вечером Супоня поїхав, яко посланець до червоних, а Данило з Процем сиділи в помешканню штабу. Проць сидів коло стола і щось писав, а Данило дивився на біложовтаве світло лямпки і згадував далекий північний фронт, де він стрінув оцього славного, доброго, трохи експанзивного, жадаючого Проця, який тепер став для нього одним з перших помішників і порадників. Почував у собі якусь незвиклу ніжність і сказав:

— Процю! Покинь, серце, писати! Поговорим трохи. Ми-ж так давно говорили між собою...

Проць підвів голову:

— А й справді! Давно говорили, давно чарку пили... — всміхнувся лагідно, по дитячому якось.

— А тепер, давайте, одне й друге зробим! — сказав Данило, встаючи з місця.

— А воно й варто було-б нам трохи розважитися... Ви-ж тепер отаман!...

— Ну й справді, вже отаман! — засміявся Данило.— Покличте, ліпше, кого небудь з посильних і пошліть за чаркою...

— Гаразд! — сказав Проць. — Я зараз!...

Встав і вийшов з хати, а Данило знову сів коло стола і знов замислився. І, враз, його думки сполохано розлетіли і десь в саму глибину душі полилися з-за стіни звуки пісні. По голосу впізнав, що то співав Проць:

„Журо-ж моя, журо,
Тось мя зажурила,
Щось мя молодого
З білих ніг звалила...

А я тої жури
Тай не страхаюся,
Піду до корчмоньки,
Горілки нап'юся...

Горілонька п'ється,
Горілонька ллється,
Край мого серденька
Чорна жура в'ється...“

Раптом пісня ввірвалася, почувся якийсь трівожний гомін, а потім швидкі кроки. Данило схопився і кинувся до дверей. Проць стояв на порозі блідий, як глина, і схвильованим голосом говорив:

— З наказу Головної Команди на нас вислано експедіцію... Частина вже тут і зайняла пристань на Дніпрі, а друга частина десь у полі...

— Ах, ось як! — скрикнув Данило. — Ну, Господи благослови!... Схопив у руки карабіна і вискочив на двір. Перед його очима, як камінна скеля, вже стояла сотня повстанців у кожухах, цілком готова до бою. Підбіг Петро і сказав:

— Частина їх на пристані, а друга частина підходить з поля...

— Кіннота в поле! — крикнув Данило. — Піхотинці за мною на пристань!...

— Слава отаманові Зеленому! — гукнула сотня кожухів і їх голос прокотився громовою луною по всьому Трипіллі, яке, як один чоловік, повстало враз зі своїм отаманом за своє селянське право...

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ.

ЧАСТИНА ДРУГА.

НЕПОБОРНА СИЛА.

1. ВЕСНА БРЕНИТЬ...

...„Страшні часи настали на Вкраїні...“ — сумно говорили старі діди, сидячи на теплих печах в затишних хуторах. Важко зітхали старечі груди, здивовано здіймалися в гору сиві брови й надаремно грозилися комусь довгі, кістляві руки...

Однаково ніхто на них не зважав, ніхто їх не слухав, бо хіба-ж можна затримати молоде вино в старих міхах, або загатити весняні ріки прогнилим торішнім листям?...

Ще не встигло заясніти по весняному обновлене сонце, як забреніло й загуло по всій Україні... Якась таємничо-велитенська сила заворушилася в ґрунтах чорноземних і затрясла ними від козацького Катеринослава аж до галицького Станиславова... Задвижали нетерпеливо широкі простори селянської ріллі, затремтіли не з'орані обшари бувших панських ланів, по яких ходили сільські злидарі, облюбовуючи для себе „власну ділянку“...

Ще й не розцвілося як слід, а вже все стало жити. В могутнім гомоні весняного відродження пробудилася селянська чуйність і в темні ночі, коли сизо-молочними випарами вкривалася сита земля, поза клунями чулися якісь придушені шепоти, які нагадували собою — не то святу молитву, не то страшне закляття...

А з півночі, сходу й заходу все непрошені гості. З окривавленими по лікті руками, з хижими очами, з ненаситними шлунками сунуть в міста і виголошують на принишклих майданах свої зрадницькі гасла, надіючись прихилити тим до себе заворожені серця гречкосійські...

І в цей час невідомо хто і як розносив по хуторах та селах дивні чутки про те, „що з далекої, заморської землі йдуть чорні люди, які разом з Москалями будуть землю ділити і мужицьких дітей сліпити...“ і насторожувалася селянська чуйність і міліони мозолястих рук грізно стискалися в кулаки, будучи кожної години готовими до боротьби за право на своїй землі.

„Досить їм марою тут стояти!...“ — лунало по Вкраїні й роспачливо товклися в небо потворливі голови димових велитів, що здіймалися з полум'я незлічених пожеж „панських гнізд“...

„Досить терпіти!... Геть приблудних собак!" — кричало на весняних полях щось велитенсько-сіре, грізно наступаючи на блискучі рейки залізниць, по яких уперто сунулися залізні потвори з чужинецькими прапорами...

І, часами, було чутно, як десь сміялася таємнича Трівога...

Найстрашніший і найсильніший кат не зміг-би виточити стільки сліз і крови, скільки виточила та таємнича Трівога...

Ходила вона з міста в місто, з села в село, з хутора в хутір і ніхто нігде не міг затримати її, щоб вона не могла піти далі і, надаремно тільки, похапливо торохтіли кулемети та з натугою важкою гримали гармати. Трівога жила й зростала сама собою. А насторожена селянська чуйність уважно прислухалася до того, що вчора вечером сталося під Переяславом, а сьогодня вранці під Хвастовом і в кожду хвилину була готова до того, щоб витягти із за пояса тільки-що виточеного ножа і по саме држально затопити його в груди непрошеного гостя, звідки-б тільки він не був...

Тужно гудуть у полі пообривані дроти на телеґрафних стовпах, сумно свистять десь у лісі свищики ворожих панцирників, тихо сунуться плуги за плугами, заорюючи залізничу колію „щоб і сліду не було ніякого", а в той час, десь за кордонами, в далеких світах, при яскравому світлі електрики чужі люди перечитують в своїх ґазетах „останні вісти з України" і здивовано здвигають плечами: — „Що за народ такий, справді?!..."

І ніхто нічого до ладу не знав, і ніхто нічого не міг сказати, тільки одному Отаманові Зеленому було відомо, в імення чого кипіла вчора люта січа під Переяславом, а сьогодня — під Хвастовом. Знав він добре, через що повстав проти своїх і знає також, через що змагається тепер з чужинцями... І знає це кождий військовий побратим його і вірить, що знають це цілі міліони українського селянства, яке виставило на варту спокою свою велику чуйність.

І в той час, як десь далеко в пітьмі весняної ночі гримали гармати й червонілись обрії, поза клунями ходила нечутними кроками селянська чуйність і, стискаючи в руках гостру косу, або заїржавленого обрізка, пошепки говорила з собою:

— Ви спите, куме Степане?...

— Ні, не сплю, куме Іване!...

— Ви чуєте, куме Степане?...

— Чую... чую, куме Іване!...

— Ви вже готовий?...

— Готовий... готовий...

В селі тихо. В хатах сонно. Але, коли в полях заторохтить кулемет і почується крик непевний, за клунями так і загомонить:

— Ви не знаєте, куме Степане, хто-б це міг бути?
— Та-ж Зелений, куме Іване, Зелений!...
— Ну, так ходім!...
— Ходім... ходім...

І так кожну ніч і по всій Україні... Все прислухається, шепчеться і змагається, переконано вірячи в непоборність тієї сили, яка повстала з ґрунту і яка в найстрашніший час терпіння не залишила його, а змагається за нього...

Голосно лунають по Вкраїні його звучні гасла боротьби, а разом з ними непереможно нова весна бренить...

2. НА ВАРТІ.

Ніч. Темно. Навколо ліс шумить.

Зелений сидів на пеньку коло огнища й замислено дивився на вогонь. В той час до нього підійшов низький, кремезний, як викорчуваний дубовий пень, якийсь дядько в старій московській шинелі і драному картузі. Взявши „під козирок", він ніяково заговорив:

— Так, що, пане отамане, місце не дуже зручне... Можуть вивідати...

— А варту виставлено? — спитався отаман, не повертаючи голови.

— Виставлено...

— Ну, так чого ще?

— Бачите, люди так потомилися, що й на ногах не держаться... Тут, пане отамане, жінки поприходили, так, може їх поставити...

Голосний регіт залунав навколо вогнища і десь з пітьми почувся чийсь грубий голос:

— От, так штука!... Самі спати повкладалися, а бабів на варту... Ха-ха-ха...

Дядько понуро подивився в бік грубого голосу й заговорив знову:

— Так, що баби, значиться, самі настоящі і варта з них буде добра...

— Коло огнища знову залунав регіт. Зелений нахмурився, але не сказав нічого. Дядько сплюнув на вогонь і сердито ліг на землю.

— Що я, реґулярний, чи що таке? — заговорив сам до себе. — Ніг під собою не чую, а тут ще й варти пильнуй!..

Червоне полум'я догоряючого огнища скупо освітлювало його кругле, рябе від віспи, з маленькими вусами й ріденькою борідкою, кирпате лице. Як зачарований, дивився він на вогонь, схованими під козирок, невидними очами і його лице робилося страшним і загадковим, як у казкового печерного ґнома, який намагається закохати в себе лісову мавку.

— Ви, дядьку Пилипе, робіте так, щоб добре було...— озвався нарешті Зелений. — Як що ті баби хочуть стояти на варті, так поставте їх...

В той час із кущів вийшов Проць і сказав:

— Мені здається, що треба було-б побудити всіх, що зараз сплять і заставити їх вартувати...

— Я піду! — почувся з кущів тоненький голос і до огнища підійшов малий, літ чотирнацяти, босий, в залізній касці і з карабіном в руках, блідолиций хлопчина.

Зелений пильно подивився на хлопчика і сказав:

— Ти, дитино, лягай собі спати...

— Але-ж я ще від самого Переяслава ні разу не вартував! — скрупув хлопець головою.

— Нічого! Ще навартуєшся...

— Тоді я йду вже. — півзапитаючо промовив дядько, беручи знову „під козирок“.

— Йдіть, йдіть... — хитнув головою Зелений. — Вартуйте там собі...

Дядько повернувся на закаблуках і зник у темряві. Зелений довго дивився в його слід, а потім повернувся до Проця і тихо спитався:

— Ну, що там з нашими розвідками та звязками?

— Поки-що, нічого нового... — в півголоса відповів той. — Баби з Канева переказують, що сьогодня прийшло туди дві дівізії червоних москалів. Один полк отаборився над Дніпром, наміряючись оточити цей ліс.

— А з Білою Церквою як? — спокійно і так-же тихо знову спитався Зелений.

— З того часу, як ми їх полякали під Хвастовом, вони перепровадили туди чотири сотні піхотних і два кінноти полки...

— Кепсько... — промовив сам до себе Зелений. — Виходить так, що ми зараз оточені... Гм... треба щось вирішати і то негайно...

— Я гадаю, що було-б найкраще, як би ми зараз вибралися... — почав було говорити Проць, але Зелений взяв його за руку.

— Тихше з цим... — промовив. — Люди потомлені, набоїв немає, з харчами також кепсько...

— А ми харчів у жидів достанемо! — раптово почувся з кущів грубий голос.

Зелений сердито зморщив брови, а Проць запитався:

— Хто там такий розумний?

— А хіба-ж то не все одно хто? — відізвався грубий голос? — Чи то розумний, чи дурний, аби лише добре було...

— Хто це, справді? — повернувся Зелений до Про.—

— Та це той дяк, що в Переяславі пристав до нас.ця відповів Проць.

— Зверніть на нього увагу! — тихо сказав Зелений.— Він, здається, погромщик...

— Нічого! Не турбуйтеся! Я вже його маю на приміті...

Грубий голос переяславського дяка, як видно, припав до сподоби ще де кому з повстанців і між кущами почувся стриманий гомін:

— Правду чоловік каже, бо де ж таки видано, щоб отак жити і нічого не їсти. — говорив якийсь хриплий голос.

— А вам, дядьку, хіба мало того, що нам самі дають? — почувся дитячий голос малого повстанця.

— Та вже-ж і не старці ми, щоб жили з того, що нам самі дають! — озвався переяславський дяк. — Що-ж це таке, щоб ми отак страждали і без усякої користи? Не бійся, добрі люде давно вже сплять, а тільки ми одні товчемося, як Марко в пеклі...

— Ціхо, дяче! — забренів низький голос когось із трипільчан. — Не забувайте того, що ми боремся не за тих, що зараз сплять, а за тих, що разом з нами змагаються за наше спільне діло!...

— А що мені до того діла, коли мій живіт порожній? Вільному воля, а спасенному рай... Мені всюди добре, де тільки згода є... — приміряючо вже вказав дяк і на мить між кущами стало тихо.

Зелений торкнув Проця в плече.

— Чули? — спитався тихо.

— Та, вже... — так-же тихо відповів Проць.

— Раджу мати на приміті... коло нас назбіралося багато всякої непевної всячини... — сказав Зелений.

— На мою думку, того переяславського дяка треба пустити „в расход“, як кажуть наші вороги... — заговорив пошепки Проць.

Лице Зеленого скривилося болючою усмішкою. Махнув рукою:

— Даремна річ! Це не поможе! Не треба забувати, що в свій час цей самий дяк був для нас користним... То-ж він показав нам таємні стежки в переяславських лісах...

— Ну, так щож? — безпорадно розвів Проць руками.

— Треба буде встановити якийсь певний напрямок всієї нашої боротьби й зазначити точно, до якого берега хилимося, а потім запровадити в життя принціп товариської дісціпліни і безумовного послуху старших...

— А як-же це зробити тепер, коли нових стало тричі більше від старих, що вийшли з нами з Трипілля?...

— От про це я й думаю порадитись сьогодня. - вже голосно сказав Зелений. — Що, Супоня й Ґонтаренко ще не вернулися?

— Ні, пане Отамане! — відповів Проць. — вони, напевне, опівночі повернуться...

В кущах голосно зашелестіло і до огнища під'їхав на змиленім коні Ґонтаренко. Під'їхавши до Зеленого і не злізаючи з коня, він нахилився і пошепки заговорив щось. Зелений уважно слухав і його лице робилося живим, очі спалахували дивними вогниками. Нарешті він нетерпеливо махнув рукою і сказав:

— Тоді ви зараз-же об'їдьте вартових, а ви, Процю, обійдіть табор і скажіть, щоб сходились на раду... Крім того, скажіть усім, щоб були готові до походу... Після півночі на Умань...

— Справді на Умань?! — зчудувався Проць.

— Кажіть, як я сказав! — нетерпеливо озвався Зелений. — Через годину, щоб усі були тут, за винятком вартових.

Проць, не кажучи ні слова, повернувся і бігом побіг в гущавину ліса. Ґонтаренко садонув острогами втомленого коня і подався слідом за ним. Зелений зостався сам і схвильовано зачав ходити навколо огнища. Де не де з кущів підводилися цікаві голови сонних повстанців, які тільки-що пробудилися і тихо між собою говорили:

— Чули?.. Нарада буде... Здається, на Умань підем...

— Яка там нарада серед ночі!... Просто червоні близько....

— Ну й життя наше... Сто раз гірше від того, що в реґулярній армії,..

— Як-би так на тебе реґулярна дісціпліна, то не патякав-би такого своїм дурним язиком...

— Е... знаємо ми тих реґулярників... вони тільки втікати вміють...

— Але за те-ж вони в ночі спокійно сплять і ніхто їх на ніякі ради не скликає...

— Пан отаман напевне знає, коли скликає...

— Гм... пан отаман... пан отаман... спочити не дасть...

Зелений ходив і думав про те, що йому тільки-що сказав Ґонтаренко. І за своїми думками про великий, одноцільний, всенародний фронт, забувся за все на світі і не помічав нічого. — „Значиться, уряд у Кам'янці, фронт реґулярної армії ширшає, Галичани на допомогу йдуть... Гм... от щоб так тридцять тисяч та просто на Київ... От щоб так...“ І тут-же думав, через що так довго не вертається Супоня, який ще вчора вибрався в Київ до арсенальських робітників і в його душі прокидалася якась незрозуміла трівога. Ненароком взявся за шаблю. Вона була холодна і вогка, як тоді, коли він наступав на гетьманців у Голосіївському лісі. Зупинився на хвилинку і жадібно став дивитися в лісову темряву, наче там мали заблищати золоті маківки святої Софії. Зітхнув і враз здадав, що вже незабаром Великдень і що в Трипіллі вже пишуть писанки. Мати також напевно готується до свят; до церкви ходить... І дивувався сам із себе, звідки такі думки беруться і нічого

не міг собі відповісти. Підійшов до вогнища, вийняв дотліваючу головешку і, отак, без усякої мети, з усієї сили вдарив нею об якесь дерево. Головешка розсипалася роєм маленьких вогників.

— Іскри, іскри сиплються... — говорив сам до себе, несвідомо наче.

— Бачите, як отаман їритується!... — шепталося в кущах.

В той час повернувся Проць. Ніяково кашельнув, а потім промовив:

— Через пів години всі тут будуть...

— Ах, це ви?! — здрігнувся Зелений і лице його зачервонілося.

Кущі заворушилися, зашелестіли і з них стали виринати якісь чудні постаті, які при світлі огнища нагадували собою щось таємничо-страшне, казкове. Чим далі їх ставало більше й більше і, дивлячись на них, Зелений всміхався лагідною усмішкою, як колись до своєї матері.

Повтанці сходилися одягнуті і озброєні, цілком готовими до бою, як то вчив їх отаман, кажучи: — „Повстанець не те, що реґулярний жовнір, який все робить після наказу старшини, — він мусить завжди бути при зброї. Як що маєш рушницю, то бережи і шануй її. Їж з нею, пий з нею і спи разом з нею, бо вона найвірніщий твій друг і найближчий приятель...“

Навколо огнища стало шумно й весело. Хоч лиця всіх були стомлені, але ясні очі свідчили про бадьорість.

— Як почуваєте себе? Чи все гаразд? — питався їх Зелений.

— Чи відпочили, чи не відпочили, але ноги хочуть ходити... — сказав дядько Пилип, який тільки-що змінився з „розводящого“ вартового.

— А тобі все-б ходити, мужицька пико! — почувся десь із заду грубий голос переяславського дяка.

— Було тобі, дяче, не кидати життя своє ледаче! — засміявся якийсь парубок у синій чумарці і з двома пістолєтами за пасом. — А як назвався раком, так лізь у торбу...

Проць також засміявся і, нахилившись до Зеленого, промовив:

— А дяк усе каламутить...

— Покличте-но його сюди! — сказав Зелений.

— Дяче з Переяслава, йдіть до отамана! — голосно покликав Проць.

— Мені й тут добре! — нахабно прогугнявив дяк з пітьми.

— Що?! — крикнув Проць.

— Що?! — луною відгукнулося серед повстанців. — Ах, ти!...

Через хвилину до ніг Зеленого, як кинутий дужою рукою велечезний мяч, бухнувся дебелий, з рижою бородою і маленькими хитрими очами, неповоротливий чоловяга. Помало, непоспішаючися, він підвівся на ноги і став обтрушуватися:

— Сказано, прості мужики... — промовив понуро. — Кидаються...

— Сідайте трохи! — показав йому Зелений на той пеньочок, на якому перед тим сидів сам.

Дяк недовірчиво подивився на нього з під лоба і, нічого не кажучи, сів.

Повстанці зареготалися.

— От скотина, дарма що дяк!...

— Кождий сам собі пан... Чого там ще?... — згідно промовив отаман, придивляючись до понурої постаті дяка.

— А хіба вони знають це? — заговорив дяк. — Їм усе одно, щоб не робити, аби робити...

— А вам як? — спитався хтось з гурту.

— Мені не все одно, коли я пішов сюди! — озвався дяк. — Як би були якійсь инші доходи, то не пішов-би до вас...

— Ах, так ось чого він крутиться тут?! — почулися навколо обурені голоси.

— Тихо! — гукнув Зелений. — Чоловік, може, добре щось хоче сказати...

Дяк хитро прищулив ліве око, подивився так навколо себе і, вже цілком сміливо, став говорити далі:

— Казали, що Зеленчак, чи Зелений, сякий і такий, і що в нього не життя, а масниця... Тепер-же я сам бачу, що Зеленому не хватає навіть того, що Ангел має... Сплять усі, де прийеться, їдять тільки те, що добрі люде дадуть, а про то, щоб погуляли як слід, ніхто й гадки немає...

— Як то так? — стримано спитався Заленний.

— Дуже просто! — всміхнувся дяк. — Займяли яке небудь містечко і зараз-же контрибуцію на нього... Тоді всього буде досить, а то все Україна та Україна якась...

— Мовчи гаде! — несподівано кинувся до нього Проць.

Дяк враз пополотнів і злякано залепетав:

— Чого-ж ви того? Я тільки той... порадити хотів.. мене навіть соборний протоєрей поважав і...

— Мовчи!... — почулися звідусіль обурені голоси і чиясь дужа, з кострубатими пальцями, рука сміливо потягла його за бороду.

— Зоставте! Не треба! Я думаю, що він сам піде від нас! — промовив Зелений.

— Піти я, звичайно, хоч і зараз, можу, але хто мені за місяць моїх митарств заплатить? — посміліщав дяк. — Я-ж тепер до Переяслава вертати не можу...

— Ну, що ви на те скажете? — повернувся Проць до Зеленого.

— Зробіть так, як зараз товариство скаже... — промовив Зелений.

— Повісити, гада такого, повісити!... — загомоніло в лісі.

Дяк повалився перед Зеленим на коліна і заскиглив:

— Я не знав, що в вас такий звичай... Я не буду більше... Я й так піду собі...

— Дядьку Пилипе! — гукнув Проць. — Візьміть цю духовну особу і відпровадьте її до гарматчиків... Розумієте?...

— Як не розуміти? — сказав дядько Пилип, виходячи з гурту.

Дяк був чоловік здоровий і хотів було пручатися. Але до дядька Пилипа підбіг на поміч парубок в синій чумарці і вони разом потягли нещасного проповідника погромів в лісову гущавину.

Зелений скокійно загорнув цигарку і замислено став курити. Повстанці затихли і напружено стежили за кождим його рухом, але він був такий як і завжди, дарма, що це був перший випадок такого скорого суда і росправи над одним з повстаючої громади.

— Паршива вівця всю черідь заразить... — промовив хтось з гурту.

В той час до Зеленого підійшли з-заду Ґонтаренко і Супоня. Зелений, зачувши за собоюшелест, швидко обернувся і його лице так і засяло від радости.

— Нарешті промовив він, обіймаючись з Супонею. — Ну, що, як?

— Гаразд усе! — відповів Супоня. — Робітники за нами...

— Набої дістали?

— Чотири вози...

— Де вони?

— Відправлені до Уманя, як ви казали...

— А відозви?

— Видруковані...

— Чудово! Так от гаразд і обрадимо все...

— Для чого? — схопився Супоня. — Мені здається, що зараз не варто цього робити!...

— А ви знаєте, в якому ми зараз положенню? — відповів запитанням Зелений.

— Як то в якому? — здивувався Супоня. — В густому та темному каневському лісі, де були вчора й позавчора і де можемо бути завтра й після завтрого...

Зелений тільки зітхнув. Подумав щось з хвилинку і спитався:

А з Ґонтаренком ви вже говорили?...

— Ні! Ми отут тільки-що стрінулися і я ще нічого не знаю... — відповів Супоня.

— Отож бо то й є, що ви ще не знаєте того, що ми майже оточені і що сьогодня мали не аби яку справу в Каневі...

— Що ви сьогодня в Каневі були?

— Так! — хитнув головою Зелений. — Були і своє діло зробили, але на ніч мусіли залишити все і вернутися на своє місце...

— Чого-ж то так?

— Справа в тому, що до Канева прибуло в цей час дві дівізії червоних і вони тепер розіслали за нами свої стежі...

— Що-ж тепер робити?

— Зараз будемо знати... Для чого-ж тоді й раду скликаю?...

— Ну, коли так, то не гайте часу! Треба якось вибіратися звідси, тим більше, що в иншому місті ми тепер зможемо не знати що зробити...

— А, так, товаришу, так!... — похитав Зелений головою. — Тільки, щоб прийти до иншого місця, треба й самим трошки иншими стаги...

— Про що це ви?

— Я думаю, що нам час уже виставити якесь одноцільне гасло і ясно зазначити свою мету... Боротися і тільки боротися, замало... Уряд Республики зараз у Камянці і в його склад увійшли де які наші люди... Мені здається, що нам необхідно порозумітися з ним і прийти до чогось одного, що єднало-би нас і творило собою спільну силу...

— Ну, ну!... — здвигнув Супоня плечами. — Відчиняйте раду, не такий тепер час, щоб його тратити...

— Гаразд! — сказав Зелений. — Про все инше ми самі собі поговоримо, а зараз...

Повернувся лицем до повстанчої громади і голосно заговорив:

— Панове товариство! Самі знаєте, що не для забави, а для діла скликав я вас сюди в такий непевний час! Хочу вам слово сказати своє!...

— Просимо, просимо!... — загуло в лісі.

Зелений озирнувся навколо себе!

— Але раніщ, ніж маю щось казати, хотів-би я знати, чи богато між вами є переяславських дяків?...

Сказав і знов озирнувся. Ліс шумів. Повстанці мовчали.

— Ті, що прийшли до мене з метою поживитися чужим добром, мені непотрібні, — заговорив Данило далі. — Скликав і скликаю до себе лише тих, що відчувають

кривду над собою і що домагаються вільного життя і мирної праці на своїй землі... Чи так я сказав, панове товариство?!...

— Так, пане отамане, так! — загукали Трипільці, витискаючись на перед. Очі Зеленого засяли. Стиснувши в руках шаблю, вирівнявшись, не говорив, а кидав словами:

„Чи пригадуєте той час, коли ми одностайним напором повалили гетьмана і зломили залізну силу німецьких баґнетів?... Як що так, то мусите знати і те, для чого саме ми це робили!... Потім, чи пригадуєте, як ми залишили Київ і пішли до Трипілля?... Як що пригадуєте, то й знаєте, що робили ми це не з лихої волі, а з чистоти серця, як того вимагала наша велика віра!...

— Правильно! Правильно, що й казати! — почулися з пітьми голоси. — Нам заморські ґенерали не потрібні...

— Так! — хитнув головою Зелений. — Нам нічого було кланятися всяким Французам та Румунам, коли досить мали своїх власних сил... Але, на жаль, наші керманичі тоді не розуміли цього і, захоплені вигадками свого мозку, не хотіли рахуватися з нами... Самі знаєте, чим кінчилася вся їх справа, а тому говорити про це не приходиться... Досить буде сказати, що вони опинилися без ґрунту, а ґрунт зіставея без душі... Ми тепер самі між ворогами, як той богатир на роспутті... Єдиною нашою зброєю в боротьбі з цими ворогами є наша велика віра в будуччину... І доки ця віра буде з нами, доти не страшні нам ніякі вороги і доти будемо справлятися з ними...

— Чому ні?... Ще такого задамо їм перцю! — несподівано вигукнув на весь голос дядько Пилип, який стояв у перших рядах.

— Ціхо! — смикнув його хтось із заду за пол. — Чого репетуєш?...

Зелений на хвилину зупинився. Обвів поглядом ряд знеможених лиць і заговорив далі:

— Дні наші в походах, а ночі в сторожжі... Змагаємся й вартуємо, а навколо нас тьма тьмуща небезпек, які загрожують нам загибеллю... Навіть у цей час, коли я говорю до вас, ворог звідусіль оточує нас, наміряючись зробити несподіваний напад... Одначе, це нам не перешкодить поговорити, бо час горячий настирливо вимагає від нас свідомости нашої справи... Ця ніч є останньою в тому безладному змаганню, яке ми вели досі і, зі сходом сонця, кожний з вас мусить переродитися і зрозуміти, що з переяславськими дяками нам не по дорозі... Цим я хочу сказати вам те, що годі нам уявляти собою якусь збірну ватагу паливодів та горлорізів, а мусимо створити певне боєве ядро, навколо якого моглиб скупчувати десятки й сотні тисяч мужицьких повстанців, які, не кидаючи коси й плуга, скрізь і всюди були б з нами... З цею метою встановляється мною сталий звязок між усіми окремими пов-

станчими загонами на обох берегах Дніпра і з цього часу ніхто з них не сміє виступати на власну руку, не повідомивши мене, або Центральний Повстанчий Комітет, який на цих днях має утворитися при штабі армії Української Народної Республіки...

— Як то так?! Що то має значити?! — раптом, голосно запитався Супоня.

Ґонтаренко і Проць ніяково переглянулися між собою, а ряди повстанців захвилювалися і глухо загомоніли:

— Як-то так?!... Як-то так?!... Знову з ними?!... Знову до заморських ґенералів навертать будуть?!...

Очі Зеленого заіскрилися. Стиснувши зуби, стояв і слухав того гомону, нічого не говорячи. І коли, нарешті, той гомін трохи затих, він засміявся:

— Ех, ви!... І невже ви могли подумати, що я, Зелений, мужик духом і тілом, захочу кривити своїм сумлінням і поступатися чим небудь на користь панів? Ні, справа тут зовсім инша! Справа в тому, щоб досягти обєднання всіх наших сил і скерувати їх до одної мети — боротьби за народню державу. І коли я заговорив про уряд Республіки, так тільки через те, що цей уряд тепер значно змінився і що в його склад увійшли представники Селянської Спілки, під прапором якої і ми йдемо. Та, краще, хай вам про це скаже Ґонтаренко, який тільки-що повернувся з Уманя.

В той час наперед виступив Ґонтаренко.

— Шановне Товариство! — заговорив він. — Я тільки що прибув з Уманя, куди мене посилав пан отаман для переговорів з Уманськими повстанцями. Там я стрінувся з членом Цека Селоспілки товаришем Петриченком, який їхав до нас просити допомогти йому створити повстанчий центр, на що має уповноваження камянецького уряду. Уряд цей значно змінився і в його склад входить богато наших товаришів, які й просять нас допомогти їм в справі визволення Рідного Краю. Як ми викидаємо переяславських дяків, так і вони викидають там усе те сміття, що причепилося під час останнього відступу з Києва і скеровують всю справу до тієї мети, до якої йдемо ми. — Ніяких уступок панам і ніяких згод з червоними вони не роблять і не думають робити. Їх метою є — цілковите визволення всього Українського Народу і до цього вони закликають нас. Завдяки цьому, настрій всього селянства на Волині та Поділлю піднісся і фронт реґулярної армі швидко посувається вперед. Незабаром має прийти 60.000 галицького війська, при допомозі якого буде роспочато наступ на Київ. Але, роспочинаючи наступ на Київ, не треба забувати того, що слідом за наступаючими нашими військами, можуть посунути на нашу землю вороги західні. Отже, певна сила наших військ мусить залишитися на заході, аби

забезпечити перемогу тих, що йдуть на схід. Без нашої допомоги, шановне товариство, ніяка перемога не можлива і, цілком зрозуміло, не можливе наше визволення. Товаришем Петриченком було запропоновано нам від імени Уряду й Головної Команди негайно створити повстанчий центр і одночасно перейти до орґанізованої боротьби з ворогом по всіх куточках української землі. І тепер пан отаман питається вас, бути нам чесними борцями, чи ватагою бунтовщиків? Я все сказав! — закінчив Ґонтаренко свою промову.

— Ах, ось як? — здивувався Супоня. — Коли так, то я радо згоджуюся, але, все-ж таки, в цій справі необхідно негайно поінфурмувати робітників.

— Про це ми потім, — промовив Зелений, — а зараз мусимо кінчати.

Взявшись руками за шаблю, як в початку своєї промови, голосно спитався:

— Так чи згодні ви чесно й завзято послужити справі визволення Рідного Краю під єдиним прапором?

— Згодні! Згодні, тільки щоб наш, мужицький, порядок був! — голосно залунало в лісі.

— Чи всі так кажете? — знов спитався Зелений.

— Всі! Всі, тільки, щоб наше, мужицьке, право було! — загуло ще голосніше.

— Присягніться, що ніхто з вас нічого иншого не буде бажати! — зняв з голови шапку Зелений.

Тисячі шапок метнулося в гору і голосне — „присягаємо!“ — затрясло деревами.

— Присягаюся й я, — твердим голосом проказав Зелений, — що до кінця свого життя буду для вас тим, чим був досі і ніколи на кепську раду з панами не піду!

— Слава нашому отаманові, слава! — розляглося навколо Зеленого, але він зробив знак рукою і все затихло.

— Тепер розійдіться та ладнуйтеся до походу. Як тільки заблисне світова зірниця, так і вирушимо. Підемо, хлопці, на Умань, тільки не всі разом. Трипільці підуть зі мною, Половчанці з Процем, Звенигородці з Ґонтаренком, Полтавці та Чернигівці з Супонею, а всіх инших поведе дядько Пилип.

Дядько Пилип, почувши своє імення, озирнувся навколо себе, чи ніхто часом не сміється, але всі були мовчазні й серйозні. Тоді він зрозумів, що на його долю випало не аби яке завдання і голосно зітхнув. З хвилину в його голові крутилася думка попроситися в атамана, щоб той його „ослобонив“, але, дивлячись на спокійно замислене лице отамана, ніяк не насмілявся турбувати його цим.

Повстанці швидко стали разходитися й готуватися в дорогу, а коло Зеленого залишилися — Супоня, Проць, Ґонтаренко та дядько Пилип.

— Значиться, як заблисне світова зірниця... — вражено шептав дядько Пилип, дивлячись на догоряюче огнище.

— Так, сказав Зелений. — Як тільки заблисне світова зірниця... А зараз, давайте, намітимо маршрут свого походу.

Вийняв з холяви скручену в рурку мапу Київщини і записну книжку і, нахилившись до огнища, швидко став щось писати. Через де-кілько хвилин підвівся і сказав:

— Ну, товариші, запишіть собі в голові! Ви, Процю, за тиждень мусите бути коло Хвастівця і з'єдинитися з тамтешніми повстанцями. Ви, Ґонтаренко, за три дні мусите бути коло нашого Трипілля, де повинні підняти на ноги всіх, хто тільки може носити зброю. Ви, Супоня, йдіть до Володарки, де зараз знаходяться Соколовці. Ви, дядьку Пилипе, забірайте всю збірну ватагу і ведіть її в Мотовилівські ліси і сидіть там, заким я не пришлю за вами. Йдучи, не робіте нігде ніяких бешкетів і тримайтеся так, як би вас цілком не було. Що до мене, то я зі своїми Трипільцями піду просто на Умань і отаборюся в Грековім лісі, де й чекатиму звязку.

— Бррр-ум... бррр-ум... бррр-ум.. раз за разом залунали три гарматні вистріли.

— Б-бах... б-ах... — озвалося в лісі.

Слідом за цим в кущах зашелестіло і до вогнища прибіг малий повстанець. Заїкаючись, хотів щось сказати і не міг. Зелений і його товариші нетерпеливо чекали, заким він скаже, в чому річ, але хлопчина ніяк не міг спромогтися на це. Нарешті він росплакався і в той же час сказав:

— Переяславський дяк утік до червоних і веде їх сюди двома шляхами...

— Якими? поспішно спитався Зелений.

— Йдуть дорогою з Канева і від Дніпра...

— Ну, товариші, до діла і до побачення! — промовив Зелений, хапаючись за шаблю. — Забірайте своїх хлопців і йдіть, як сказано. А зі своїми Трипільцями я вже якось виберуся...

— Пане отамане! Пане отамане! — залеметували товариші. — Хіба-ж ми можемо вас покинути тут самого?!..

— Йдіть! — ще раз сказав Зелений. — Виконуйте своє завдання та не вірте, як будуть говорити, що мене вбито! Памятайте про Греків Ліс!

Взяв малого повстанця за плече і зник у пітьмі. З хвилину стояли нерухомо його товариші, а потім, не кажучи друг другу ні одного слова, схопилися й кинулися слідом за ним.

А ліс гомонів, стонав і скаржився...

3. „ОЙ. ГАЮ МІЙ, ГАЮ"...

Писали й запевняли: „Зеленого немає!..." „Зеленого знищено!..." Про це оголошували спеціяльними плякатами з віршами і про це офіційно повідомляв ворожий штаб. Говорили, що начеб-то, в Каневськім лісі знищено весь повстанчий загін і вбито само Зеленого. І в той час, як це повідомлення передавалося з міста в місто, з польових просторів надходили инші вісти: там убито комісара, там знищено що найліпший червоний полк, а там цілий повіт збунтувався... Глухо гомоніли про це села і злякано прислухувалися до того гомону міста і, чим далі, тим частіще й голосніще згадувалося імення Зеленого, який мовляв „заводить мужицькі порядки..."

Вороги збіралися в своїх штабах і довго радилися між собою. Після кождої наради, то в один бік, то в другий—виходив „у спішнім порядку", озброєний до зубів, новий полк Москалів, але то все було до нічого... За який небудь тиждень, приходили вісти, що їх повішено на придорожних вербах...

Отали висилатися на місця подій цілі дівізії і вони з криком та шумом приходили десятки й сотні верст чорноземними ґрунтами і нігде нікого, крім одних косарів на полях, не бачили. Але варто було якомусь полкові відокремитися і стати десь у селі на відпочинок, як в пітьмі весняної несподівано налітала зграя темних привидів і з криком — „хай живе отаман Зелений!" — немилосердно нищили всіх і так-же нагло зникали.

Кидались вороги на всі боки і вишукували ріжних засобів, аби заспоїти схвильовані маси і так не могли знайти ніякої ради. Змагалися між собою й дорікали друг другу за те, що в свій час нерозумно відкинули жадання Зеленого, аби були виборні селянські ради і постановлені на комісарські місця вибрані громадою люди. Жалкували, що не визнали за народом права його рідної мови і на скору руку складали й оголошували про це декрети, надіючись таким чином зміцнити під собою захитаний ґрунт. Розліплювали їх на парканах та стінах, поруч з наказами про „Всеобуч" і зголоднілі мешканці міста читали й озлоблено перекидалися між собою уривчатими фразами: „Какая там может бить мова, когда хлєба нєт на базарє?..."

А на міськіх базарах справді пустка стала, бо всі господарі, шо тільки мали на продаж, не схотіли його вести, а для инших так дороги не стало... Натомість втопталися стіжки між лісовими кущами, які провадили до числених загонів отамана Зеленого, який обсадив ними весь правий берег Дніпра, починаючи від Черкас і мало що не до самого Чорнобиля, і всю Київщину — від Звенигорода і аж до Радомишля. Звязав своїм звязком усіх ватажків, об'єд-

нав своїм духом усі села, а сам сидів собі у Грековім Лісі і про Умань думу думав...

Тепер уже він нічого не боявся і ні перед чим не зупинвся. Після тієї памятної ночі в Каневському лісі, коли він роспустивши на всі сторони своїх побратимів і залишившись тільки з одними Трипільцями, пробив собі дорогу через цілу ворожу дівізію і щасливо дістався аж до Гребового Лісу, — повірив свому призначенню. І коли через якийсь тиждень установився звязок між загонами, він дав наказ в один і в той же день напасти й відійти на цілу низку містечок і залізничих станцій, що було зроблено з надзвичайною точністю. В один той день було знищено до тридцяти тисяч ворожого війська й забрано від нього стільки зброї, що майже половина Київських господарів озброїлася нею.

І коли він упевнився в своїх силах, тоді поскликав до себе всі свої загони і всі вони, не виключи навіть дядька Пилипа, в призначений вечір непомітно влилися в гущавину Грекового Ліса. Не було чутно ні зайвого шуму, ні нестриманого гомону, лише була одна чуйність гостра та настороженість пильна. Вітаючись з цими, дивно мовчазними людьми, які ще вчора були на своїй борозні, а сьогодня стояли вже перед ним стрункими рядами, Зелений відчував у них частину самого себе, а тому-то й так лагідно звучав його голос:

— Доброго здоровля, братіки!...

— Добра зичимо, батьку наш!... — наче листя чуле, шелестіла відповідь.

Як стемніло, то запалили огнища і закипіло товариське життя. Прийшов до Зеленого Супоня. Як брати, обнялися й поцілувалися. Подивившись на Зеленого, Супоня здивувався:

— Що з вами, старієтеся?...

Зелений всміхнувся:

— Думаю, а не старіюся...

Клопоти зміняють лице людини. Дуже змінили вони лице Зеленого, яке давно вже не тим стало, що колись було. Підборіддя стало гостре, ніс окреслився сильною дугою, а чоло збільшилося й поважчало, наче з камяню витесане. Без сліду пропала та мягка задума в очах, якої так боялась колись його бідна мати, а натомісць з'явилося в них щось таке гостре і пронизливе, що хвилинами нагадувало справжню блискавку і заставляло присутних затримувати дихання й вичікувати відгуку далекого грому. В його лагідній ухмілці було щось таке, що буває в ухмілці досвідченого хірурґа, коли він, заспокоючи на операційному столі тяжко хорого, накладає на його лице хльороформну маску.

— Так, на Умань? — тихо промовив Супоня, визволившись від своїх дум,

— Завтра! — сказав Зелений. — Завтра, товаришу, попробуємо своїх сил... Лише не треба про це богато говорити і не треба сумніватися...

Супоня швидко схопив його за руку і міцно стиснув

— Хай Бог помагає!...

— Мусить! — сказав Зелений і в його очах блиснула ота сама блискавка. — А тепер ходімо до гурту...

Повернувся і швидко пішов до великого огнища, навколо якого стояли вози й сиділи люди.

„Що з ним сталося?“ — думав Супоня, йдучи слідом за ним. І враз пригадав той час, як він стрінувся з ним у Київі, як німці виражали до „фатерлянду“ свого ґонерала. Пригадав і подумав: „Але-ж він вже й тоді був на такий, як я!...“

Коло огнища тихо співали. Тепла весняна ніч тулилася між зеленими вітами і, здавалося, затаєно прислухалася. Палахтіло полумя, тріщали іскри і веселими роями летіли високо в гору, бажаючи досягти далеких і спокійних зірок. Затихли повстанці, тільки побачили між собою отамана свого. Якийсь сивий дідусь сидів і тихо перебіряв струнами бандури.

— Ого! Так ви з кобзарем, як справжні гайдамаки! — голосно й весело промовив Зелений.

— Я в Київі коло святої Софії „Ще не вмерла“ грав і мене за те розстріляти хотіли, — сказав старий, підіймаючись з місця.

Зелений здивовано розглядав високу й струнну постать старого і вона здавалася йому знайомою. Дивлячись на довгий синій сурдут, білу бороду, високе чоло й сладенько зачісане назад сиве волосся, він пригадав, що бачив його не раз на Хрещатику з ґітарою в руках, як він співав романтичні московські романси і счудувався:

— А я навіть і не міг думати, що ви Українець!

— Я давно Українець, а тільки Українці не хотіли мені куска хліба дати... — сказав старий.

— Як то так? — почулися голоси зацікавлення.

— А так! Був колись співаком і осліп на своє нащастя... Довго сидів і крипився, а потім на вулицю пішов і був таким, як ви вже знаєте...

— Ну, а до нас як ви прийшли? — спитався Зелений.

— Так, як і всі! Почув, що вже терпець увірвався, то й не терпіти ж мені там самому, як я духом з вами...

— Славно, діду, робите! Знайте, що Вкраїна вас не забуде! — сказав Зелений, беручи старого за вільну руку. — А поким-що сядайте та заграйте нам що не-будь тако-

го, що згадалоб нам давнину й запалило наші серця тим огнем, якого ми тепер потребуємо...

Старий сів просто на землю, звів до неба незрячі очі і став перебірати струни. І в цім затаєнім перебіряню струн, в тім однозвучнім гомоні чулося щось не висловлене словами, — ніжне, чисте, як дитяча сльоза, яка падала на гостру стерню безмежно розгорнутих рідних ланів. І які-б не були сильні й запальні слова промовцявожда, але сильніща від них пісня поета, того поета-страдника-лицаря і вигнанця, що на чужині оплакує безталання своєї матері і вболіває її болями.

Бреніли струни кобзи під зручними й тонкими пальцями сліпого музики і глибоко зворушували, загартоване військовими негодами, чуле серце Зеленого.

Сидів на пеньочку, схиливши на груди голову, обпершись на свою шаблю, зачаровано слухав. — „Боже мій! — думав про себе. — Хіба-ж не є щастям положити душу свою за душу того народа, що витворив таку чарівну мельодію?!..."

Раптом підвівся й озирнувся навколо себе: Побачив тісне коло товаришів і побратимів. Стоїть Супоня з важким, як скеля, замисленим лицем, стоїть Проць з палаючими, як у Ґонти, огненими очами, стоїть Ґонтаренко з затислими зубами і з тремтючими сльозами на очах, стоїть і дядько Пилип на все готовий і терплячий, стоять сотні й тисячі зачарованих лиць і всі вони належать йому і всіх він поведе туди, куди сам схоче.

І в мить, гармонійно вливаючись в бренькіт струн, забренів натхнений голос незрячого:

„Ой, гаю мій, гаю,
Та густий, непрогляну...„

Поважно, як слова молитви, попливли між столітніми дубами слова пісні. Віти дерев зашелестіли і цілком затихли. А душа незрячого відкривається ген аж до дна і з глибоким співчуттям питається:

„Чом тобою, гаю,
Та вітрець не колише..."

І мовчить старий ліс, ледве стримуючись, щоб не зойкнути страшно і не скрикнути від того болю, що зазнав на протязі доргих літ неволі, а пісня бренить уже ніжно і безпосередно:

„Сестро моя, сестро,
Та сестро Україно..."

Щось нове озвалося тут. Здрігнулися, наче хто гострим ножом доторкнувся до самого серця. Озирнулися — що це? Ах, тож це сам отаман Зелений співає... Зігнувся ще низче на шаблю, наче на його плечі лягла незмірна вага чорнозему родючого. —

„Чи привикла, сестро,
Та під Москалем жити?..!“

Щось страшне спалахнуло в очах побратимів і зустрілося з полум'ям огнища. Міцнійше стиснули руки холодні люфи наладованих рушниць. І враз обірвався голос отамана і він повернувся до всіх з новим лицем, осяяним якимсь незвиклим сяйвом. Глянули й заніміли. Ще ніколи не бачили його таким. Зашептали між собою: — „Як святий, як святий...“

В той час між вітами дерев з'явився срібний кружок місяця і всі побачили, що то місячне сяйво впало на його лице. Між деревами заходили чудні тіни. Дядько Пилип озвався перший:

— Ну й пісня-ж!...

Незрячий опустив кобзу на коліна й собі сказав:

— Пісня, братіки, душа наша!...

Отаман Зелений повернувся до товаришів:

— А ну, хто там з голосом, виходь сюди! — гукнув.

— Та-ж я можу! — озвався Ґонтаренко. — По нашому, як колись в Трипіллі...

— Заспівуй, товаришу! — сказав Зелений, але в той час до нього підійшов якийсь здоровенний чоловічина й сказав:

— Та, той, як що дозволите, то я затягну!...

— А ви знаєте якої? — спитався Зелений.

— Як би не знав, то й не просив-би. — сказав здоровий чоловічина. — Я всіх ченців навчив її співати...

— А ви з монастиря, чи що! — здивувався Зелений.

— З Видубецького, пане отамане! — відповів той.

— Ага!... Ну, гаразд! Зачинайте!

Зарослий чоловічина вирівнявся, склав на груди руки і з його грудей покотилося громове:

„Ой, гаю мій, гаю,
Та густий, непрогляну...“

Ліс задріжав, задвижав і стоголосою луною озвався по всім таборі: „Та густий, непрогляну“...

Співали довго і врочисто, як на Великдень у сільській церкві і затихли тоді, як дійшли до того — „Чи привикла, сестро?...“ Тоді після хвилини напруженої мовчанки, несподівано, але одностайно вирвалося з усіх грудей могутнє:

— Слава нашому отаманові, слава!...

Зелений стояв і всміхався, як і завжди, коли знаходився в якім небудь несподіванім положенню. Нарешті махнув рукою і крикнув:

— Слухайте!...

Помалу, як вода на млинових колесах, все тихше і тихше спадали голоси, заким не закінчилися слабким голосом малого повстанця. Тоді стало тихо, як у домовині і отаман Зелений заговорив:

— Ну, братіки! Поспівали трохи і досить! Завтра, як тільки стане сходити сонце, підемо на Умань! Матимемо там чимало чорної роботи, так відпочиньмо трохи і наберімся силоньки! Така моя вам порада і я йду до свого намету!...

— На добраніч, пане отамане, на добраніч! — загули тисячі голосів між деревами.

Зелений вклонився на всі чотири сторони і помалу пішов до свого намету. Слідом за ним пішли Супоня, Проць і Ґонтаренко. Дядько Пилип також хотів іти, але пройшовши де кілька кроків, вернувся назад до огнища.

— Хай собі там... промовив сам до себе.

Став коло вогню, взявся в боки і голосно сказав:

— Може-б ми, братіки, погуляли ще трохи, га?...

— Як так погуляли?! — почулися звідусіль голоси.

— А так! У мене на возі аж три барильці з горілкою марнуються...

— Давайте їх сюди, давайте! — загукали.

— Дати їх, дам, але тільки тим, що танцювати будуть...

— Згода, згода! Давайте!... — луною озвався ліс.

Заворушилися кущі, зашелестіла трава, посхоплювалися на ноги і стовпилися коло вогню. Через хвильку з'явилися барильця з горілкою. Поставили їх поруч і в одному з них, хтось меткий зараз-ж вибив закаблуком дно. Дядько Пилип вийняв з кешені бляшанну филіжанку і крикнув:

— Я перший! За здоровя нашого пана отамана!

— На здоров'я, на здоров'я!... — загукали.

Підкинули на огнище сухого хмизу, посадили коло вогню незрячого і сказали:

— Грай!...

— Спершу чарку вип'ю! — промовив незрячий.

— Налив йому дядько Пилип повну филіжанку і сказав:

— Пий, музико наш, пий!...

Випив незрячий одну, другу і третю і не скривився навіть.

— Чоловік дві душі має... — сказав поважно. — Одна душа плаче, а друга сміється...

— Як сміється, так хай сміється, а ти, діду, грай!... — відповів дядько Пилип.

Розвісив свою широку матню, виставив наперед ліву ногу і приготовився.

Бренькнули струни дзвінко. дрібно і весело...

— Ех! — майже простогнав дядько Пилип і вдарив ногою в землю, як стабнний кінь. — Швидче, музико!...

Вдарив другою ногою і наче буря його підхопила. Задріботів ногами дрібно-дрібно і просто поплив у повітрі. Всі навколо тільки ахнули зі здивовання, бо деж таки видано, щоб такий пень, а був такий легкий?... І задріжали жижки в кождого чоловіка, затремтіло серце і, похапцем пили й низалися в рухливе коло танцю. І це не був той звичайний танець, що буває коло коршми, а це було щось особливе, щось навдивовижу рухливе, що не знало собі меж і що не могло спинитися ніякою силою.

Все дрібнійше й дрібнійше бренькочуть струни, все частійше й частійше перебірають ногами незлічені пари бородатих і вусатих гречкосіїв, як ніколи і ні на якім весіллю.

Дядько Пилип перед веде. Його лице нерухоме, як із каменю. Очі звів до неба далекого, наче молиться, а в глибині чоловічків зелені проміні місяця грають.

Лантухом викотився в середину кола здоровий чоловічина, що заспівував пісню, і не своїм голосом крикнув:

— Давайте, будемо так, як вовкулаки!...

— Ха-ха-ха!... — озвалося коло. — Як вовкулаки!... Як вовкулаки!...

— Диви ти, шо святий отець з Видубецького каже!... — крикнув хтось коло барильця з горілкою.

— Та-ж він наш!... — загомонів ліс. — Наш... наш...

І враз дядько Пилип зупинився. Вийшов з кола і прохрипів:

— Тісно мені тут!... В поле хочу, в широке поле!...

Звернув на бік між кущі і став садити гопака.

— Я їм покажу! Я їм покажу! — цідив крізь зуби.

Нарешті випорожнилися барильця і коло стало меншати. Натомість більшало число танцюристів між кущами. Стомлений, знесилений незрячий ледве що перебірає пальцями, але струни вже самі грають, як і самі собою танцюють гречкосійські ноги. Глухо гомонить земля від тупоту ніг, тихо згасає огнище, а натомість світить ясний місяць з високого неба і, байдуже дивиться він на страшний танець Зеленовців і бачить він, як широкими полями ходить неприборкана трівога і як скрадається поза клунями селянська чуйність:

— Ви спите, куме Степане?

— Ні, не сплю, куме Іване!...

Ця ніч в Грековім лісі стала на завжди памятною для кождого Зеленовця, бо в ній кождий з них відкрив друг другу свою душу і кождий з них раз на завжди зрозумів себе і других таких, як він сам... І після цеї ночі вже не було між ними неладу, ні роздору, а було одне тіло могутнє, один дух непереможний, одне горіння всеочищаюче...

І під час того шаленого танцю, отаман Зелений сидів у свому наметі і тихо розмовляв з товаришами.

— Скільки у вас зараз людей? — питався Супоні.

— Чотирі тисячі. — відповідав той.

— А в тебе? — звернувся до Ґонтаренка.

— Три тисячі й вісімсот сорок сім...

— Ну, а як у вас? — нахилився до Проця.

— Дві тисячі й триста двадцять.

— Коло мене, разом з трипільцями, певних пять тисяч, але, от, цікаво знати, скільки прийшло з дядьком Пилипом? — заговорив Зелений.

— Здається, що три тисячі... — сказав Ґонтаренко. — Але ця цифра на час бою може побільшитися в десятеро косарями...

— А села вже сповіщено?

— Звичайно!... Ще позавчора.

— Ага! Тоді, значиться, все гаразд... Маємо певних 18.167 чоловіка проти трьох червоних дівізій... Підем на Умань з трьох боків... Я з трипільцями йду головним шляхом і займаю залізницю, а ви підете так, щоб охопити ворога з боків... На тили післати шість босих сотень, щоб вони в свій час напали на ворожу артилєрію...

— Вийняв записника, розгорнув мапу Уманського повіту і сказав:

— Треба все, до найменших дрібниць, обговорити.

Всі четверо нахилилися над мапою і так радилися між собою.

Нарешті було вирішено, що Супоня й Ґонтаренко рівними силами почнуть наступати з двох боків, потім мають виступити на ворожих тилах босі сотні і тоді „просто в чоло“ вдарить сам Зелений. Проць, як весь час виконував обовязки начальника штабу, мав їх виконувати і під час бою...

Була вже північ, як скінчили нараду і Супоня з Ґонтаренком зараз-же пішли до своїх загонів. Проць лишився з отаманом.

Як тільки вони вийшли, Зелений відсунув від себе мапу і важко зітхнув:

— Сам не знаю, чого мені так важко стало?...

— Того, що велике завдання взялисте на себе... — промовив Проць. — Змагатися так, як ми змагаємся, то не камінь товкти на Тирольському гостинцеві...

— А ви хіба товкли його? — спитався Зелений.

— Ще й як завзято! — засміявся Проць. — Перша моя самостійна праця була, як зі школи вигнали...

— Ну, а я так і не вчився в тих школах... — зі смутком промовив Зелений. — Отак із дитячих літ все сам та сам... Чи то що роблю, чи то вавіть і сплю, а все до чогось сам доходжу... Так і до Вкраїни дійшов і знаю її, як свою маму рідну...

— Цікаво, чи знав що про неї Довбуш? — сказав Проць.

— Напевне знав... — промовив Зелений. — Знав Довбуш, знав і Кармелюк... Коли боролися, то мусіли не тільки знати, але й вірити...

Зупинився на хвилинку. Якось дивно подивився на Проця і, ледви чутним голосом, спитався:

— А ти, Процю, віриш?

— Вірю, батьку отамане! — відповів той і, вмить, упав перед ним на коліна і тричі поцілував землю. — Вірю, що ця земля свята є!...

— Не треба так, не треба! — зворушено сказав Зелений, підіймаючи його з долу. — Хай сам Бог буде свідком твоєї присяги святої!...

...Сходила світова зірниця, як вони лягли відпочити трохи і то була, властиво, остання спокійна ніч...

4. УМАНЬ.

В лісах бухкало, наче хто дерева рубав. Над містом раз за разом повставали димові точки від шрапнельних розривів, які, не розходючись, повільно пливли в повітрі. На передмістях, як навіжені, торохтіли десятки кулеметів і заклопотані лиця червоних командірів поспішно ховалися за тільки-що висипані невеличкі насипи мілких шанців.

Супоня й Ґонтаренко так нагло підступили з обох боків до міста, що червоні застави ледви стримували їх наступ в той час, як залога ще спала міцним сном. Командіри „застав“, захоплені несподіваним наступом Зеленовців, спочатку думали, що то звичайні селяне і, не повідомляючи начальника залоги, стали відбиватися. Але коли над містом стали розриватися шрапнелі, червона залога злякано висипала на вулиці і стала навманя обстрілювати будинки мешканців. Червона артилерія, також навманя, стала обстрілювати передмістя і де кілька полків було кинуто на залізничу станцію з метою не допустити до неї повстанців. І в той час, як червоні стовпилися між довгими низками вагонів, почулося „слава!“ і слідом за цим звідусіль навалилися на них темними валами незлічені ряди повстанців.

— Товаріщі, не сдавайся! — напружуючи груди, кричали червоні командіри.

— Хай живе Зелений! — лунало у відповідь між повстанчими рядами і вони все збільшувалися й збільшувалися.

За якусь годину станція звідусіль була оточена, телеґраф знищений і по головних вулицях в напрямку будинка Повітової Народньої Управи, де містився повітовий ревком, хвилями котилися повстанчі ряди Зеленого. Коло будинка міської управи стрінулися з босими сотнями, які вже при-

брали до своїх рук майже всю артилерію. Негайно вивісили на думі жовто-блакитного прапора і стали напірати далі. Червоні, в кількости двох полків, затримувалися ще в тій частині міста, де був ревком і катедра, при чому стріляли по повстанцях з катедральної дзвіниці.

Зелений їхав на коні в перших рядах. І коли помітив навколо себе вбитих та ранених, то зліз з коня і, покликавши до себе Проця, наказав йому обстріляти з гармат весь занятий червоними район міста.

Як через півгодини, весь центр міста потонув у димовій пітьмі, з якої хвилинами чулися страшні викрики оточених там червоних. Коли сонце стало на полудень, в місті вже не було ні одного збройного червоного. На катедральній площі стояла величезна юрба полонених, які злякано і з під лоба позирали на вартових повстанців, що тісним рядом стояли навколо них...

Перемога була очевидна, але чомусь не тішився нею Зелений і ще сумніший став. У величезній залі повітової народньої управи, де тепер розмістився повстанчий штаб, було повним повно всякого народу. Передовсім прийшла жидівська делегація з рабіном на чолі, який тримав у руках бухінець хліба і грудку солі і, заїкаючись, не то вітав, не то просив чогось.

Зелений слухав і всміхався, а думи його були Бог зна де і думав він про щось цілком инше, одному йому відоме. Чудно було йому, що він тепер став не аби чим і дивно було йому приймати ці привіти і довго він не міг знайти підходящої відповіді. Але, коли вже перед самим вечером, прийшла до нього об'єднана делеґація міських установ і бувших народніх самоврядувань, то він несподівано для самого себе сказав:

— Працюйте так, як того домагається уряд наш!...

І коли делеґапія не зовсім зрозуміла, про який уряд йде мова, то він додав:

— Уряд Української Народньої республіки, який зараз у Кам'янці...

Делеґація пішла і він кинувся до товаришів:

— Товаришу Супоня, а як там справа з нашими заставами?

— Виставлено на всіх шляхах в трьох верствах від рогатки!... — відповів Супоня.

— Товаришу Процю, а чи вже розліплені наші відозви та накази?

— Розліплені, пане отамане!...

— Ну, а в товариша Ґонтаренка як справи?

— Гаразд! Місто охороняється... — сказав Ґонтаренко.

— Хто охороняє? — спитався зацікавлено.

— Поки-що дядько Пилип... Я навмисне призначив його, бо в нього більше всього певних, а таким чином вони робляться більш певними...

— Гм... — хитнув головою Зелений. — На мій погляд їх треба-б було замінити нашими трипільцями...

— Але-ж тоді не буде кому бойових завдань виконувати... Вони мусять відпочити трохи...

— Мусять відпочити, кажете?... Гм... Ну, хай буде й так, тільки пильнуйте, щоб нічого такого... Щоб був спокій...

— А що-ж далі? — спитався Ґонтаренко.

— Вранці все буде відомо! — коротко сказав Зелений.— Пильнуйте!...

Вже смеркалося. В розчинені вікна дивилося зоряне весняне небо, пахло росквітлою акацією і смалениною. — Десь щось ще не цілком догоріло...

Засвітилися великі електричні ліхтарі і світили вони так спокійно й лагідно, наче нічого такого не сталося. Зелений підійшов до вікна і глянув на вулицю. Вікно було на другім поверсі. Дивився на вулицю й дивувався, — чому ніхто не ходить. Напроти в скверику горіли маленькі огнища і ходили якісь чорні кострубаті тіни. — „Хлопці молоко пряжать...“ — догадався.

І захотілося йому туди до них і не міг ніяк стриматися.

— Мушу сам оглянути все! — сказав голосно, повертаючись до Супоні і Проця, які старанно щось писали коло стола.

Проць підвів голову і, півзапитуючо, промовив:

— І я також?

— Так! — хитнув головою Зелений. — А ви, товаришу Супоня, вишліть тим часом повстанців з повідомленням до Соколовського, Дяченка, Ангела і Сатани. Повідоміть їх, що ми наступатимемо в напрямку Сквири і Хвастова, а вони...

Зупинився на мить і замислився. Потім вдарив себе долонею по чолі й голосно сказав:

— А я й забув, що сьогодня середа!... Так, от, щоб вони в суботу, або в неділю потрівожили їх трохи зі свого боку... Скажіть, щоб Соколовський йшов на Радомишль, Дяченко на Канев, Ангел на Ніжин, а Сатана на Літин... Що торкається нас, то ми напевне зуміємо себе показати...

В той час в залю ввійшов сторож управи і, зупинившись коло порога, несміливо промовив:

— Може пан отаман чаю хочуть?

— Чаю?! — здивувався Зелений. — Було-б добре шкляночку горячого вихилити...

Сторож зник і через хвилину повернувся з горячим самоваром, вареними яйцями і свіжою булкою на таці. Ставлячи на стіл тацу, він, вже смілійше, заговорив:

— Бачу, що все працюєте тут і нічого ніхто не каже, то сам приніс... Колись я все нашому голові догоджав...

— Спасибі, братіку, спасибі! — сказав Зелений, беручи в руки шклянку.

Повернувся до Супоні:

— Дайте там дещо...

Той тільки плечами здвигнув:

— Та-ж у мене нічого вже немає... — відповів.

— Немає, кажете? — повів бровами Зелений. — А в скарбниці?...

— Все вже вичерпано... Вчора останніх десять тисяч заплатили червонім дезертирам за набої...

— Гм... треба буде поки-що до тутешніх кооператорів звернутися, щоб позичили... Дістанемо від уряду, то віддамо...

— Чи позичать? — завагався Супоня.

— Я гадаю, що так!... — сказав Зелений, шукаючи в кешені. Добув гаманця і довго шпортався в ньому, заким знайшов щось подібне на якісь гроші.

— Візьміть собі! — простягнув сторожеві заяложеного стокарбованцевого білета Центральної Ради.

Швейцар почервонів і простяг руку.

— Нізáщо в світі не взяв-би це як плату за послугу, але дозвольте мені взяти на дорогу памятку! — промовив тихо.

Зелений лагідно всміхнувся до нього і став пити чай. Випивши заразом дві шклянки, він узяв шапку і, повернувшись до Проця, мовчки хитнув головою на двері. Проць схопився і вони разом вийшли на вулицю. Два вартових біля дверей, побачивши отамана, стали струнко, але він не звернув на них ніякої уваги і швидко пішов далі.

Обійшовши площу і пройшовши по головній вулиці, він скрізь бачив розставлені варти і наладовані до бою кулемети, що цілком запевнило його за спокій міста. Вертаючись уже до штабу, щоб скоротити дорогу, пішов якимсь провулком. Вийшовши на середину провулка, він раптом зупинився і став прислухатися. Десь, зовсім близько, чулися якісь не то крики, не то співи. Прислухавшись добре, він пішов у напрямкові того гомону і незабаром побачив одгорожене від вулиці високими залізними штахетками подвірря, серед якого стояв ясно освітлений трьохповерховий будинок, а в самому будинку лунали співи, чулися крики і якась дивовижна музика.

Зелений звернув у подвірря і, стараючись бути непоміченим, пішов аж до самого будинку, але не ввійшов у нього з парадного ходу, який був навстіж відкритий, а тихенько прочинив якісь маленькі бокові двері і пішов півтемним коритарем. Ішов просто на світляну смугу, яка падала на коритар з піврозчинених дверей і коли підійшов до самих дверей, то став прислухатися. Чутно було, як брязчала посуда, як розбивались пляшки, як навіжено грали разом декілька ґрамофонів і як з добрий десяток п'яних голосів на всі лади виспівував:

„Од понеділка до понеділка,
Випиймо, куме, добра горілка...“

Нахилився і став приглядатися, — хто-б такий міг бути? Бачив богато прибрану залю, в якій усе було перевернуте, а серед залі стояло поставлених в один ряд три столи, на яких стояло безліч пляшок, мисок і два, чи три ґрамофони.

За столом сиділо багато незнайомих, як видно тих, що недавно прилучилися, а серед них сидів зарослий чолов'яга з Видубецького. Де кілька розчервонених і засмальцьованих лиць цікаво нахилялися над ґрамофонними трубами, зазираючи в них і весело, по дитячому, заходилося сміхом.

— Ну, що? — шепнув з заду Проць.

— Нічого. П'ють. Можна подивитись самому. — также шепотом відповів Зелений, стаючи трохи в бік.

Проць нагнувся і став дивитися.

— Ого, так між ними якась женщина!... — сказав сам до себе наче.

— Де? Яка женщина?... схопився Зелений.

— Привели.., Пані начеб-то...

— А ну я сам подивлюся...

Нахилився до дверей і заскреготав зубами. Однако, стояв нерухомо і слухав, що говорили п'яні.

— Одійдіть від зла і зробіть благо... — галасував на всю горлянку здоровий чоловічина з Видубецького. — На якого чорта турбуєте паню?...

— Вона жидівка, а не пані!... — відповідав хтось із гурту.

— А як жидівка, то вже й не людина хіба? — сперечався чоловічина.

— Яка там в біса людина, коли вона з червоними за одно! — озвався той самий голос. — Хай тепер потішить трохи й наше серце...

— Хай потішить! Хай потішить! Правду каже чоловік! — загукали навколо. — Хай потанцює.

Женщина стояла серед них, як осіння тополя. Висока, струнка, вся в чорному, але молода і гарна. Бліде обличчя було шляхетне і горде, як у вельможної пані. Дивлячись на неї крізь шкалюбину в дверях, Зелений згадав чомусь Марусю і в його голові враз виникли думки: — „А що, як зараз так саме заставляють її танцювати які небудь тамбовці, або орловці?!... Ні, цього не повинно бути!...“

В той саме час хтось вискочив із-за стола і схопив женщину в обійми. Та стала боронитися, але дарма. На допомогу тому, комусь невиразному, прискочив здоровенний дядько, по грубих руках якого було видно, що з нього був добрий косар, або молотник. Дядько схопив женщину за

груди і потяг до себе. Женщина несамовито закричала, а дядько так і зайшовся реготом:

— Ги-ги-ги!... Це не те, що моя сухоребра Гапка!... Ги-ги-ги!... Ех, мармеляда, а не баба!...

Десятки кострубатих рук цікаво потяглися до женщини, а вона вже не стояла гордою й неприступною, а злякана й криклива, як і кожда жінка, коли силоміць роздягають і оглядають. Дебелий парубок, з посоловілими очами й оздутими віздрями, шарпнув її до себе і схопив по половині. Зелений вихопив шаблю і влетів у залю. Слідом за ним і Проць. Пяні не зразу намітили його і, неперестаючи галасувати, товпилися навколо парубка з женщиною.

— Собаки! — крикнув Зелений і його шабля блискучою гадюкою впялася в плече парубка.

— Собаки! — і шабля блиснула ще раз і ще раз.

— Отаман! Отаман! — загаласували пяні і кинулися в кутки

На підлозі лежав скрівавлений труп парубка, а поруч нього сиділа півнепритомна женщина.

Зелений озирнувся навколо себе і, побачивши зарослого чоловічину з Видубецького, який все ще сидів за столом, спитався:

— Що за женщина?!

— Хазяйка... — сказав той ледве чутким голосом і враз заплакав: — Я не винен... Я їм казав відступитися від зла, а вони...

— Геть звідси! — коротко крикнув Зелелений. — Собаки ви, а не повстанці!...

В той час женщина схопилася й кинулася до Зеленого. Плакала і кричала:

— Розбійники!... Вломилися в хату, як вертеп який!... Я всю війну прожила, а таких не бачила... Я вдова по адвокатові... У мене комісари ручку цілували, а ці хами, ці мужики, ці розбійники...

Схопилась за груди і, як божевільна, крикнула:

— Розбійнику! Коли ти старший між ними, так забери їх від мене, а сам зістанься!...

— Годі! — крикнув Зелений. — Не розбійники ми і не розбої прийшли сюди чинити!... Скажіть, хто користується цим усим добром?...

Повів рукою навколо себе і спинився поглядом на женщині. Та якось чудно зігнулася і відповіла:

— То все моє...

— В неї син комісарствує... — промовив зарослий чоловічина. — Через те ми тут і зібралися...

Зелений повернувся до Проця:

— Поставте коло воріт варту, а цих всіх спишіть і завтра-же під товариський суд.

— Слухаю, пане отамане!...

П'яні, намагаючись рівно триматися на ногах, стали тихцем викрадатися в двері. Зарослий чоловічина встав і собі з-за стола, але не пішов з иншими, а підійшов до Зеленого:

— Надаремно ви їх лякаєте так за якусь там бабу!...— сказав понуро. — Завтра ви ні одного з них не побачите, бо вони враз порозбігаються...

— Дивіться, горить! — скрикнув Проць, підбігаючи до вікна.

Вікно було червоне від полум'я, яке грало над містом. По кришах будинків затремтіли велитенські тіни, які сходились і росходились, наче танцювали якийсь дивовижний танок.

Зелений махнув рукою:

— Годі! Ходім!

В дверях ще раз промовив:

— А тут варту!...

Вийшли на вулицю. Ніч світилася пожаром. Червоні язики полум'я високо здіймалися в гору і, здавалося, лизали примерклі зорі. Дим густими клубками котився наввипередки просто над сквериком і обгортав собою кришу будинка народньої управи, де був штаб. Якісь росхристані жіночі постаті метушилися на вулиці і несамовито кричали:

— Червоні йдуть, червоні!...

— Ціхо, чортові виродки! — голосно закричав хтось, їдучи на коні.

Зелений пізнав дядька Пилипа. Зупинив його і спитався:

— Що сталося?...

— Нічого! То базар горить... — відповів той жваво.

— Чого-ж він горить?

— Або-ж я знаю?... — запитуючо промовив дядько Пилип. — Певно жиди підпалили...

— Дядьку Пилипе! — суворо сказав Зелений. — Ви не повинні такого говорити! Самі знаєте, що ми прийшли сюди не для розбою:... Зараз-же розбудіть своїх хлопців і накажіть їм гасити пожежу!...

— Це як сам знаю! — задавакувато відповів дядько Пилип. — Чого-ж я й женуся так?...

Вдарив коня закаблуками по під боки і погнався що є духу.

— Щось воно безладдям пахне!... — промовив сам до себе Зелений. — Гей, не пристосовані ми до ладу, не пристосовані!...

Над базарною площею знялися до неба нові язики полум'я. На вулицях стало ясно, як серед білого дня. Дивлячись на дивно освітлені вулиці, Зелений обмірковував, що почати, бо знав, що довго так не може бути і що при такому становищу досить буде одної ворожої дівізії.

щоб викликати переляк між схвильованими повстанцями й роспудити їх на всі сторони...

І в цей час побачив довгу валку селянських возів, які виринули десь із за катедрального собору на головну вулицю і потяглися в напрямку пожежі.

— А ну спитайтеся, що то за вози? — сказав Зелений до Проця.

Проць вибіг на середину вулиці і крикнув.

— Куди їдете?!

— А ти що за спрос? — зареготалися з возів.

— Я від отамана Зеленого і питаюся вас, куди їдете? — крикнув у друге Проць.

Передній віз зупинився і, слідом за ним, стали зупинятися инші. На возах сиділи жінки й дівчата.

Зелений підійшов до возів і спокійним, хазяїнуватим тихим голосом, сказав:

— Завертайте назад! Нічого худобу морити даремне!...

— Так, значиться, нас одурили... — залементувала якась баба. — А казали, що як наші чоловіки візьмуть Гумань, то ми всі жидівські бебехи заберем собі...

— Завертайте! — ще раз сказав Зелений і вийняв свою шаблю.

Баби злякано стали завертати, а він стояв і дивився, як вони ще довго озиралися назад себе.

І коли зник за собором останній віз, він узяв Проця під руку і сказав:

— Ну, а тепер ходім до штабу! Вже все бачили... Треба негайно зібрати всіх трипільців сюди...

Проць тільки глибоко зітхнув і, мовчки, пішов поруч свого отамана до широко розчинених дверей штабу.

5. ПОРАЗКА.

Хто його знає, як воно так сталося, що червоні підійшли аж до самого міста... Можливо, що через те, що на заставах стояла збіранина дядька Пилипа і, будучи на підпитку, не дуже-то дбала за свій обов'язок, а може й через те, що й самі трипільці заспокоїлися, бо цих чотири дні, які провели вони в Умані, були такі лагідні і спокійні, що нікому навіть і в голову не приходила така несподіванка.

Посланці Соколовського і Ангела, які тільки вчора вечером прибули до Уманя, привезли з собою втішні вісти, про вдалі напади на Радомишль та Ніжин, куди зараз потяглось багато червоних, а вислані в околиці міста власні розвідки нігде не бачили ніяких ознак ворога.

І тут, як сніг на голову, посипались звідкись знаряди просто на катедральну площу, як перед днями сипав їх Зелений, а з боку залізниці заторохтіли кулемети.

Зелений швидко зрозумів, що саме сталося ї негайно роспорядився, щоб Супоня йшов просто на Греків Ліс, Ґонтаренко Звенигородським шляхом, а дядько Пилип роззув-би своїх хлопців і переправив їх на тили ворога, наказавши їм негайно напасти. Сам, як і завжди, зі своїми трипільцями, зостався в місті, тримаючи при собі секрет останнього боєвого маневру.

Наказуючи Супоні йти „пробоєм", сказав;

— Робіть вид, що панічно втікаєте... Розсипайтеся невеличкими гуртками і кричіть, що я загинув... Червоні спішаться і побіжать за вами, а я не прозіваю... Скоро буду...

Бій почався ще вдосвіта, як тільки зійшла світова зірниця, а кінчився перед самим світанком. Ніхто не знав, хто кого переміг, бо місто стояло порожнє і не було в ньому ні Зеленовців, ні червоних, а тільки одні баби злякано визирали з-за воріт і, хрестючись, чогось чекали.

Поділившись на маленькі гурточки, трипільці враз зі своїм отаманом, непомітно вибралися на зелені поля і швидко стали сходитися коло насипу залізниці, яка йшла до Літина й Козятина. За дві-три верстви від них совгався по рейках здоровенний панцирник, який без перестанку обстрілював принишкле місто.

— Ах, шкода яка, що при нас так мало набоїв, а то зашкварили-б!... — прошептав Зелений, заздрісно дивлячись на ворожого панцирника.

— А хіба не вистане з нас тих чотири знаряди, які ми маємо? — запитуючо промовив Проць, який із самого Уманя ні на один крок не відходив від нього.

— А гармат багато вивезли? — знову спитався Зелений.

— Цілих шість маємо тут...

— Молодці хлопці!...

— Супоня й Ґонтаренко по дві батареї потягли з собою, а вози з харчами залишили на місці...

— Нічого... Аби гармати були, то харчі самі з'являться...

В той час, заглушаючи останні слова отамана, заторохтіли десь впереді кулемети і коло ворожого панцирника закурилася насип. Не встиг ще й оком моргнути, як почувся вистріл із заду і над головами Зеленовців пролетів великий знаряд.

— Заходять із заду... Тікайте, хлопці, до ліса... — промовив отаман. — Але цікаво знати, хто це з кущів стріляє...

Ворожі панцирники стали з'їздитися, безупинно обстрілюючи між собою середину, де знаходились повстанці.

Раптом почувся страшний вибух і той панцирник, що підходив до міста, якось кумедно затанцював і перевернувся на бік.

— Слава! — почулося в кущах і на залізничу насип висипало до двох тисяч босих, з підкачаними вище колін штанами, дядьків.

— Слава! — загукали Зеленовці, кидаючись їм на поміч, але в той час другий панцирник став безупинно стріляти з важких просто по залізничій насипі і як мітлою, змітав усе, що тільки вистрибало з кущів.

Зелений чим дуж кинувся до Проця:

— Де ті знаряди, що ви вивезли?

— Тут в кущах, коло гармат... — відповів той поспішно.

Зелений метнувся до гармат, заложив один знаряд, прицілився і вистрілив. Знаряд розірвався коло лівого колеса ворожого панцерника. Вистрілив другий раз і знаряд влетів просто в бійницю. Так само влучно вистрілив третім знарядом, після чого панцирник нагло затих і став сунутись назад.

— А теперь, хлопці, як я вже сказав, — гайда до лісу! — крикнув Зелений. — Не думайте, що це кінець...
Забравши з собою гармати і ранених, погнали коней, що є сили і так само побігли самі. Разом з Трипільцями бігли босі дядьки із загону дядька Пилипа.

— Ой, та-ж і ловко ми їх садонули! — захоплювався дядько Пилип, біжучи підтюпцем поруч отамана Зеленого, тримаючи на оберемку важкого механічного кулемета системи „Кольта“.

— Скоріще, скоріще! — замість відповіді на слова дядька Пилипа, говорив Зелений. — Добіжимо до лісу і зробимо пастку...

В той час над їх головами просвистав знаряд і розірвався перед ними в повітрі,

— Шрапнелями бють, зволочі! — лаявся хтось, зупинившись передихнути трохи.

— Скоріще, скоріще! — знов говорив Зелений. — Супоня напевне вже знудився без нас!

Охкаючи, бігли через якийсь яр просто до лісу, до якого було вже не більше чверті верстви. Але тільки-що вибігли з яру, як побачили, що на них з двох боків біжать червоні. Зелений зупинився і скомандував:

— Бігом до лісу! Як що вистрілять раз, — біжіть! Вистрілять другий, — я з Трипільцями на баґнети, на ліво, а босі сотні з Пилипом, — на право!...

Пробігли кроків з двадцять, як з обох боків засвистали кулі — раз і другий.

— Слава! — крикнув Зелений, кидаючись з Трипільцями на тих, що наступали з ліва.

— Слава! — закричав дядько Пилип, кидаючись зі своїми босими на право.

Червоні, що сміливо бігли невеличкими гуртками, спочатку зупинилися, а потім стали наскоро розсипатися в розстрільну. Але Трипільці з Зеленим налетіли на них як шуліки і стали немилосердно колоти баґнетами. Перелякані червоні ставали на коліна і просили помилувати їх,

але дарма. Час був надто горячий і коротка була мова. Зломивши ворожу лінію, Зелений зараз-же було повернув до лісу, але озирнувся на право й занімів... Босі сотні дядька Пилипа в страшнім безладдю бігли назад у яр, а слідом за ними гналося до сотні вершників Мадярів.

— Каре! Перший ряд на груди, другий на коліно, третій стоячи! — скомандував Зелений.

Вершники гналися просто до них.

— Бий! — гукнув Зелений.

Вистріли всі в один раз, вистріли в другий і третій. Скільканайцять вершників повалилося з кіньми, роблючи безладдя в своїх рядах.

— Тр... та... та... та .. та... та... та... — заторохтіли кулемети з лісу і де кілько вершників повалилося до долу. Вершник, що їхав впереді всіх і, як видно, був старшим, повернув назад коня і в той-же час повалився до долу. Босі сотні, побачивши такий поворот справи, висунулися з яру і стали йти в обхід ворога... Вершники стали злізати з коней і, відстрілюючись, кидалися на всі боки, як де кілька хвилин перед тим, кидалися босі сотні.

Зелений заборонив переслідувати вже тільки через те, що з боку міста, по Звенигорським шляху, здіймалися велечезні хмари рудої порохнечі і він догадався, що то йшли червоні.

— До лісу! — крикнув. — До лісу!...

Вже під самим лісом, Зелений помітив дядька Пилипа, як той, що є сили, гнався по полю за мадяром. Хотів покликати його, але роскритий рот не дав ні звука. Мадяр повернувся і, не цілячись навіть, двічі вистрілив. Дядько Пилип кумедно вимахнув обома руками і повільно став присідати до долу.

— Процю! — тихо сказав Зелений. — Поможіть дядькові Пилипові, бо його, здається, поранено!...

Проць ще з двома Трипільчанами побіг до дядька Пилипа і з цікавістю зазирнув у його лице. Той стояв на колінах, оперщись обома руками на межу і непорушним поглядом дивився на калюжу свіжої крови, що стікала з його грудей.

— Дядьку Пилипе, що з вами? — схопив Проць під руки.

— Нічого... — ледве чутно промовив Пилип, опускаючись на руки Проця.

— Беріть! — сказав Проць до Трипільчан. — Понесем!

— Не тр-е-ба... — простогнав дядько Пипип. — Ось тут... Отаманови дайте... Мати благословила...

Опустив руку на скрівавлені груди, витягнувся і став важкий, як камінь.

Опустили на землю. Розгорнули скрівавлену сорочку і побачили маленького мідного хрестика на грудях. Зняли

його і пішли до отамана. Назад уже не вернулися, бо на полях аж чорно та темно стало від ворожої сили, яка підсувалась до лісу.

— Сьогоднішнє змагання, не дивлячись на те, що ми знищили одного панцирника і вивезли з Уманя де-кілько гармат, закінчилося поразкою, бо ми стратили найкращого нашого товариша дядька Пилипа! – журко сказав Зелений до своїх товаришів, коли зійшлися в глибині, для них одних добре знайомого Грекового Лісу. — До півночі мусимо посидіти тут, а після перших півнів, як кажуть косарі, підем на свіжі роси...

— Куди саме? — допитувався Супоня та Ґонтаренко.

— Від нині я сам буду вас усіх водити... — відповів Зелений. — Доти, доки ми будемо роздроблюватися на загони, не збудемся безладдя...

6. ТОВАРИШКА МАРУСЯ.

Це було вже тоді, як отаман Зелений зміцнився настільки, що сили його мужицького війська сягали далеко за двайцять тисяч, а вся гречкосійська Україна тільки й мови мала, що про нього.

Одної темної ночі до повстанчих огнищ Зеленого в Таращанських лісах, прибився якийсь молодий парубок, який сказав, що хоче бачити отамана в дуже важній справі.

Проць, уважно приглядаючись до нього, сумнівно хитав чогось головою і цікаво допитувався:

— По якій-же такій важкій справі хочеш його бачити?...

— Це я можу тільки йому самому сказати... — вперто сказав парубчак.

Прикликав Проць Супоню і обидва стали розглядати його.

— Знаєш що, — тихо промовив Супоня, — цей парубчак не дуже-то певний якийсь...

— Еге-ж, — згоджувався Проць, — не певний... Голос наче в дівчини і груди того... занадто високі... клуби також не парубоцькі... гм... круглі такі...

Поговорили ще трохи між собою і вирішили просто отаманові заздалегідь росповісти про свої сумніви.

Парубчак був одягнутий в коротеньку шкіряну куртку, в сині штани й черевики з обмотками на литках, а на голові був кашкет, як то носять учні реальних шкіл. Парубчак не був-би сумнівним тільки по одежі, бо останніми часами в таборі перебувало стільки всякого люду, але отой жіночій голос і жіночі рухи, яких парубчак ніяк не міг змінити, заставляли Проця бути надто обережним.

— Хто знає, може їх червоні підіслали, та ще й з бомбою?... — думав сам про себе, йдучи до отамана.

Супоня тим часом попросив парубчака сісти. Той не сів, а ліг боком коло вогню і, недивлячись ні на кого, щераз спитався:

— А де-ж отаман?...

— Зараз прийде сюди! — відповів Супоня, скоса позираючи на дівочий профіль лиця парубка.

Парубчак озирнувся навколо себе, обвів поглядом гурток повстанчих лиць, що схилившись над розгорнутою ґазетою червоних, читали чергове повідомлення про ліквідацію „ватаги бандита Зеленого" і спитався:

— А вам не скучно за домівкою?...

Хтось з гурту здивовано подивився на нього і засміявся:

— А ти, парубче, певне давно вже блукаєш, коли за дому питаєш?...

— Нам, голубчику, вся Україна рідною хатою тепер стала! — сказав хтось другий поважним голосом.

Парубчак глибоко зітхнув і промовив:

— Дивно, як ви так спокійно можете говорити?...

— А тобі галасу, чи роспачу треба? — озвався той самий повстанець.

— Так є, що непевне щось... — подумав про себе Супоня. — Треба буде обшукати його...

В той час до огнища підійшов Зелений.

— А ну-но, покажіть мені того парубіяку! — промовив, розглядаючись на всі боки.

Парубчак схопився на ноги і кинувся до отамана.

— Маю пильну справу до вас, пане отамане! — сказав, червоніючи чогось.

Зелений змірив парубчака своїм гострим поглядом і всміхнувся:

— А ну-но, кажи...

— Я з далека! — почав парубчак піднесеним голосом. — Пішов з доми через недолю і от по всій Україні шукаю тебе...

— Звідки-ж ти саме? — перебив Зелений парубчакови мову.

— Зараз усе скажу! — сказав парубчак. — Я з одного великого села, де завжди бідували люди... Бідували, але працювали і так із життям мирились... Довго було так і ніхто собі зайвими клопотами голови не обтяжував. Коли з'явився один такий, що схвилював голови селянські і тепер там нема спокою ні в день, ні в ночі... Бунтовщик той, син бідної вдови, на долю якої випало найтяжче терпіння... Зібрав він з собою чимало господарських синків і так люду всякого і пішов з ними у світ білий змагатися з усякими ворогами, а свою матір рідну самотньою лишив... Лишив він матір і свою наречену, а сам ходив із села

в село і все шукав чогось, все змагався з чимсь і все не мирився ні з чим... І, от, в один час, коли він був надто далеко від свого рідного села, вороги напали на його село і тяжко скарали всіх батьків, чиї сини пішли з ним у світ широкий... Не минула кара і його рідної матері. Взяли її на страшні катування і так вона Богу духа віддала... А коли майже з кождої хати була взята така крівава жертва, вороги заспокоїлися і свій бенкет створили... І не було кому змагатися з ними і не було кому перечити їм, тільки одна його наречена, якої якось не торкнулась та кара, зібрала останніх юнаків, дітей майже, і разом з ними помстилася за смерть його безталанної матері і за смерть усіх инших, що загинули страшно.. Однаково, ворожа сила була незломна і через тиждень уже все село горіло, а молода наречена пішла слідами свого нареченого, бо нічого иншого вже не лишалося їй...

— Хто ти такий?! — схвильовано скрикнув Зелений.

Навколо стовпилися повстанчі постаті з палаючими очами і жадібно ловили кожде слово чудного парубчака.

— Чуєте, що діється на Вкраїні? — пошепки говорила якась зігнута, стареча постать до стрункої молодої.

— Чую, чую... — так-же шопотом відповіла та.

— Бачите, який уже отаман твердий, та й то розмяк...

— Ще-б пак, не розмякнути!...

Парубчак ступив два кроки ближче і враз бухнувся до ніг отамана:

— Та наречена благає тебе прийти їм на поміч! — зойкнув. — Вона тільки й надії має!...

— Але-ж я не знаю, куди саме йти... — спантеличено промовив Зелений, намагаючись визволити свої ноги з обіймів парубчака.

— Знаєш, знаєш!... — уже кричав парубчак. — Тож те село, — твоє село, та мати, — твоя мати, та наречена, — твоя наречена і вона благає тебе помститися...

— Марусю! Серце моє! — скрикнув Зелений, беручи парубчака в обійми.

— Як, товаришка Маруся?! — здивовано промовив Проць. — А я думаю, що за непевність така прибилася до нас?...

Трипільці, почувши знайоме імення, звідусіль стали сходитися до огнища і через якусь годину, не було де голці впасти, така тіснота стала.

Затаївши духа, слухали уважно, як вона росповідала їм про те, що сталося минулого тижня в Трипіллі. Вона була вже не тим понурим парубчаком, який, наче випадково, прибився на вогонь, а давня дякова донька Маруся, завзята товаришка, якою її знали всі Трипільчане.

Отаман Зелений, схиливши голову на груди і сціпивши зуби, мовчки слухав сумне оповідання Марусі про те, як після Уманя розійшлися чутки, що він утік до Трипілля і як туди приходили шукати його, як випитуючи, катували господарів і на смерть замучили його рідну матір... Говорила і про себе, як вона зібрала коло себе сотню хлопчаків і серед ночі напалася на ворожий штаб і до ноги знищила там усіх і як після цього стала ховатися по трипільских горах та ярах...

Слухали повстанці цю росповідь і тільки зітхали, а отаман Зелений стояв, як мур міцний і, як хмара темна, нависло його важке чоло над палаючими очами. Дивилися на нього повстанці і бачили, що вже не підуть вони ні на Черкаси, ні на Літинь, як перед тим думали, а кудись инше прийдеться вдаритися, — туди, де більше всього його ждуть і прагнуть помсти.

Нарешті отаман скрунув головою, наче відганяючись від спасівчаних мух, і повернувся до повстанців:

— От що, товариство чесне! Треба нам, не гаяти часу, і заявити про себе там, де нас і не сподіваються зараз! Підемо, товариство, під Київ святий!...

— Як під Київ, так і під Київ! — озвалися повстанці. — Хіба нам не все одно, куди йти?...

— Як хочете і куди хочете, аби помста була! — сказала товаришка Маруся. — Її всі ждуть і не діждуться...

Затихли на мить і, було чутно, як глухо гомоніли дерева, наче перед бурею. А буря вже зовсім близько, ось тут, серед цих скамянілих лиць, в цих глибоко ображених серцях і вона не забариться розгорнути свої дужі крила і обгорнути ними широкі простори жадаючої української землі і помститися ворогам лютим за кривди їх. І чує серце Марусі подих цієї бурі, і тремтить уся, дивуючись, що й вона тако-ж частка цеї бурі і, в той-же час, згадує за своїх молодих побратимів, які тепер сидять десь у Трипільських горах, нетерпеляче чекаючи її повороту і враз схоплюється на ноги:

— Я йду вже!...

— Куди? — схопив її за руку Зелений.

— Туди, до своїх, бо вони чекають...

— Зажди до ранку і тоді все вирішимо...

— Ні, ні! Я своє зробила і мушу йти. А ви як хочете...

Повстанці здивовано питалися:

— Куди-ж ти серед ночі?...

— До своїх іду, щоб потішити їх... — відповіла.

— З Богом, товаришко!...

— З Богом, сестричко!...

— З Богом, Марусю!...

Вклонилася ще раз отаманові до самих ніг, схопилася і зникла в лісі.

Прийшов Ґонтаренко.

— Що тут сталося? — спитався, дивлячись на похилену постать отамана.

— Товаришка Маруся приходила з Трипілля, помочі просити, відповів Проць.

— Як-то? Товаришка Маруся також із нами?.. — здивовався Ґонтаренко.

— Так!... — сказав отаман Зелений і з його очей бризнули сльози.

7. НА ПЕРЕДОДНІ.

„Загомоніли в Таращі..
Дощі, дощі...
З Трипілля йде Зелений“...
П. Тичина.

Як у величезному казані, або в жлукті, кипіло й перевертолося все навколо. Життя щоденно мінялося, приносячи все нові чутки й несподіванки для червоних, які з роспачем кидалися на всі боки і скрізь бачили перед собою наїжену щетину баґнетів, або блискучі леза гостро виточених кіс.

З того часу, як Зелений захопив Трипілля і до Київа прибилося де кілько страшних плотів, зроблених з повязаних друг до друга жовнірів карної дівізії, — в головнім штабу ворогів запанувала справжня паніка. Шукали ратунку скрізь, де тільки було можна, але дарма... Мало того, зміцнений Галицькими військами фронт республіканських військ швидко посувався вперед і докочувався до Винниці. На Лівобережжу так саме котилася армія білих, з якою можна було боротися тільки при допомозі самого народу... Але народ, той самий народ, який всією своєю душею зненавидів їх, тільки й знав, що свого Зеленого. І добре знав це сам Зелений, який зробивши з трипільських гір неприступну твердиню, помалу починав захоплювати все більші й більші простори.

Як колись йдучи на Умань, мав він тільки одну надію на тихі села, так і тепер, захоплюючи Таращу, Сквиру та Білу Церкву, — покладався на них же. І тихі села не обманули його і не зрадили йому ніколи. Знали вони його і вірили йому настільки, що досить було його одного слова, щоб усі вони покинули недоорану скибу, або недожату смугу і пішли за ним скрізь і всюди, заздалегідь на все готові...

Стомився й виснажився Зелений. Довга низка днів безнастанних змагань і боротьби змінила його. Став мовчазним і понурим, — не всміхається вже ні до кого і зав-

жди сидить самотою, не приступний такий. Тільки в однім залишився він тим самим, це — завжди сміливим і завжди першим в бойових рядах, під час наступу, і останнім, під час відступу.

Ніяково почували себе в його присутности й товариші — Супоня, Проць та Гонтаренко і тільки одна товаришка Маруся насміляласЯ одверто говорити з ним. Мовчки слухав він те, що вона йому говорила і, иноді на знак згоди, тільки головою хитне.

Якось підійшов до нього Супоня.

— Маю вас спитатися де-що... — промовив.

— А що там такого? — зацікавився Зелений.

— Нічого! Так собі, між иншим, хотів спитати вас, що ви думаєте про білих? — заговорив Супоня.

— Гм... що я про білих думаю? — перепитав Зелений. — Те, що й про червоних...

— Але-ж, кажуть, що наш уряд має якусь ніби-то згоду з ними?

— Не знаю... Ніякої згоди не може бути, крім одної...

— Якої?

— Хай забіряються під три вітри в свою Московію!...

— А як не схочуть?

— Тоді битимем! — сказав просто.

Супоня помовчав трохи і знов заговорив:

— Кажуть, що вже Полтаву взяли. Посланця від Ангела ще й досі немає...

— Завтра буде то й скаже...

— Ну, а що-ж нам на селах казати?

— Кажіть, що я кажу... Найліпше видрукуйте про це відозви...

— А це нашому урядові не пошкодить?

— Навпаки! Так і повинно бути!

Супоня якось ніяково закашлявся, провів правою долонею по вусах, які за останні часи стали справжніми оселедцями, і тремтючим, не своїм наче голосом тихо спитався:

— Що з вами, товаришу отамане? Чи вас яка гризь гризе, чи може не задовольнені нами?

— Через що ви так думаєте? — повернувся Зелений лицем до Супоні.

— Бачите, — заговорив той далі, — якийсь ви чудний стали! Нераз дивишся отак на вас і просто серце стискається... Як-що, може, ми не все гаразд робимо, то скажіть нам просто і ми вже постараємся...

— З чого це вам, товаришу Супоня, такі думки прийшли до голови?

— Щеб пак, не приходити їм! Сохне чоловік на твоїх очах, а ти мовчи! Хіба-ж то можливо...

Зелений несподівано всміхнувся своєю давньою усміш-кою і так, як колись, глянув йому в вічі і сердечно промовив:

— Велика година наближається, товаришу! Думаю все, думаю...

— Таємничою людиною ви тепер стали, товаришу отамане! Ви думаєте та мовчите, а ми дивимся та трівожимся. Останніми часами стали навіть за вами стежити, боючись, щоб не заподіяли чого небудь із собою...

— Що за жарти! — зареготався Зелений. — Ну, цього вже я ніяк не сподівався.

— Ніяких жартів, товаришу отамане! Правду кажу, бо хто вас може знати...

— Будете знати, як прийде час, а тепер потерпіть ще трохи... Придумаю щось то й вам скажу...

— Ну, тепер уже певне ви жартуєте...

— Ні! Без усяких жартів, товаришу! Не думайте, що я звихнувся, або маю звихнутися... Я думаю про те, що ми, мужики, будемо робити тоді, як нас наші зрадять?...

— Ви думаєте?...

— Так я відчуваю серцем і думаю мізком...

— Але-ж це неможливо! — енерґічно заперечив Супоня. — Це неможливо вже через те тільки, що ми не дозволимо їм дійти до цього...

— Ну, коли так, то спасибі! — промовив Зелений, беручи його за руку. — Тільки заздалегідь треба знати, що маємо робити, як-би так що до чого...

— Ваша правда! — згодився Супоня. — Тепер я розумію вас. Вибачайте!

Стиснув міцно його руку і повернувся на закаблуках.

— Йдете вже? — спитався Зелений.

— Йду, бо з години на годину мають прийти люди з Хвастівця. Ґонгаренко просив допомогти йому розмістити їх по сотнях.

— Гаразд! Як прийдуть, то мені скажете. І, взагалі, кажіть мені про тих всіх, що тільки прибувають до нас.

— Але-ж їх тепер стільки йде, що годі з усіми говорити!

— Нічого! Скільки-б не йшло, а бачити їх усіх мушу...

— Слухаю, товаришу отамане! Завтра-же покажу вам усіх своїх людей!

— Як побачите Ґонтаренка й Марусю, то скажіть їм це саме...

— От, до речі! Товаришка Маруся справляється зі своєю збираниною не гірше покійного дядька Пилипа...

— Скажіть їй спасибі від мене...

— Слухаю!

Супоня пішов, а Зелений знову потонув у своїх думах. Не можна сказати, що це йому так подобалося, або що робив це навмисне, з якоюсь особливою метою. Ні! Це якось само собою склалося так, що він став відходити від усіх куди небудь в гущавину, знайомого йому ще з дитинства трипільського лісу і тут, згадуючи своє минуле, думав про сучасне, яке гомоніло навколо його буряним гомоном і тисячними голосами виспівувало вимріяну пісню визволення. І в той час, як він сидів на самоті і думав, весь трипільський ліс був сповнений чудного життя і руху, який не зупинявся ні на одну хвилину. Коло ясно палаючих огнищ сиділи засмалені літнім сонцем діти ріллі і чулими голосами співали своїх улюблених пісень.

Зарослий чоловічина з Видубецького був не-аби який співака і за це його любило майже все повстанче товариство. І там, де тільки він зявлявся, зараз-же затихали пусті реготи і веселі, безжурні, часто збиточні лиця, робилися поважними й задумливими при перших - же словах:

„Та вже років з двісті,
Як козак в неволі,
По над Дніпром ходить,
Виглядає долі...“

і сотні дужих голосів підхоплювали:

„Гей, гей у неволі, у ярмі,
Під московським караулом. у тюрмі!...“

Почувши тужний спів, старої української пісні, міські робітники, які не так давно стали приєднуватися до „мужицького Зеленого“ і ще не встигли вивчитись мови того народу, разом з яким вирішили змагатися за спільну й кращу долю, кидали своїх „дрібушечок“ і прислухалися до слів сумної пісні-повісти.

— Ех, харашо пають рєбята! — захоплено говорив білявий робітник до своїх товаришів.

— Да, ето нє то, что наші фабрічниє! — обзивався до нього якийсь рижий.

І пробували самі співати, хоч не призвичаєний язик важко вимовляв мягкі слова української пісні.

Не раз чув Зелений їх спроби співати разом із всіми і щось дивне приходило в його душу. Дивувався з тієї великої і незрозумілої зміни людей, яка відбувалася на його очах. Пригадав собі завод Ґретера, коли працював там, так ті самі робітники були цілком иншими. То була правда, що вони змагалися з роботодавцями і марили революцією, але також було правдою і те, що вони цуралися селян-

ства і не вірили йому. Тепер-же часи змінилися і в перших рядах борців ідуть селяни, — ті самі селяни, які можуть не тільки руйнувати, але й будувати. І згадував він Голосіївський ліс під час першого свого наступу на Київ і марив ним знову і вірив, що вже не далеко той час, коли на вулицях Київа непереможно і раз на завжди гордо замають прапори визволеної України.

— Тільки-б єдність була!... Тільки-б єдність!... — говорив сам до себе і, думаючи нові думи про цю саму єдність, уже не хотів чути ні найменшого шуму.

— Христос, коли мав зявлятися десь перед народом, ходив молитися десь на самоті... — виринала в його голові одна думка.

— Ну, то був Христос, пророк, сам Бог, а ти що таке?... — виринила друга думка. — Ти мужик, бунтовщик і тільки...

І боючись сам себе, він забірявся до тих старих руїн, де любив бувати ще в свому дитинстві. Виймав з кишені „Маленького Кобзарика“, з яким не розлучався ніколи, і читав знайомі рядки:

„Возплач, пророче, сине Божий,
І о князях і о вельможах
І о царях отих, і рци:
На що та сука, ваша мати,
Множила ваш рід проклятий?...“

Часами зупинявся і думав:

— А тепер?... Скільки тепер сліз і крови на нашій праведній землі!...

Повстанці між собою говорили:

— А наш батько за всіх думає, тільки що то видумає він?!...

Після відомої розмови з Супонею, щось на другий, чи третій день, прийшли вісти з двох боків: посланець Ангела привіз повідомлення, що білі йдуть на Київ великим півколом, один кінець якого вже оперся на Ніжин, а другий підходить до Черкас; посланець штабу армії Республики, привіз наказ підняти всі села і, як що можливо, посуватися просто на Київ. Фронт реґулярної армії був уже коло Козятина і треба було негайно вдарити на тили ворога. Фронт військ Республики витягнувся клином в напрямку Київа, не маючи за собою ніякої бази, крім Жмеринки, а тому всі надії покладалися на моральний бік справи, себ-то на взяття Київа. І Зелений це зрозумів відразу і то ліпше, ніж розумів це командуючий фронту ґенерал Кравчик, який по всім ознакам своїх оперативних дій, притримувався одного такту — швидкість натиску, без усякої уваги

на стратеґічне положення. Білі в цім випадку були далеко мудріщі. Маючи за собою глибокий тил з цілою низкою залізничих вузлів і два морських порти, вони могли своєчасно живити і зміцнювати кожну ділянку свого фронту і, при випадку невдачі, могли мати широкі шляхи відступу. Розумів це Зелений і відчував, що Київ не буде місцем якогоб-то не було порозуміння, а лише яблуком нового роздору і причиною нової війни.

Вислухавши посланців, він довго думав щось про себе, а потім прикликав своїх товаришів — Супоню, Проця, Ґонтаренка та Марусю і сказав їм:

— Настав час показати себе! Київ мусимо взяти тільки ми! Але йдучи на Київ. мусимо захопити раній усі підступи до нього. Отже, гадаю, взявши Київ, мусимо негайно перекинутися на лівий беріг і зупинитися в Дарниці та Броварах. На жаль великий, тих 30.000 повстанців, яких ми зараз маємо, буде мало. Треба якось розбудити всі села і повести їх на Київ. І в той час, як маса робитиме своє діло, ми пошлемо в обхід Київа декілько тисяч певних людей і не допустимо білих до вступу в нашу столицю. Як що цього не зробимо, тоді кепські наші справи, товариші!...

— Не думаю я, щоб білі були настільки дурні, щоб хотіли зариватися з нами! — заговорив Супоня. — Адже-ж червоні для них не менші вороги, як і для нас...

— Так! — сказав Зелений. — Червоні для них не менші вороги, як і для нас, але не треба забувати, що вони свої і рідні для себе... Ми-ж чужі для одних і для других. І вони, йдучи на нашу землю, вони, відчувають це як найкраще...

— Що-ж тоді робити?! — спитався Проць.

— Треба негайно розіслати кінних повстанців по всій Хвастівщині, Уманьщині, Сквирщині, Таращанщині та Білоцерківщині з закликом братися за зброю і ждати гасла... Коли ми вирушимо на Київ, то задзвонимо в трипільські дзвони. Це, властиво, буде тим гаслом, яке зараз-же повинно передаватися із села в село, а для того треба наказати через посланців, щоб скрізь стояли на дзвіницях спеціяльні вартові. Всі повстанці із сел, під командою вибраних своїх отаманів, повинні йти сотнями в напрямку Проневщини, Жулян і Голосіївського Лісу.. Що до нас, то ми поділимо свою працю так: товариш Супоня з частиною людей у вісім тисяч мусить зайти з боку Святошина і, при допомозі Ґретеровських робітників зайняти Шулявку і посуватися в напрямку Подолу; товариш Ґонтаренко з частиною в десять тисяч, через Деміївку на Печерськ до Ланцюгового мосту; а я з Трипільцями через Голосіївський Ліс займаю головну станцію і йду до Дніпра через Васильківську—Хрещатик і через Велику Володимирську—Андріевський спуск. В той час Проць зі всім штабом

має знаходитися в мому ближчому резерві, щоб в кожду годину можна було мати зносини і давати роспорядження.

По вступі в місто, товариш Супоня має взяти на себе обовязки начальника залоги й заспікуватися охороною ладу та спокою, до вступу в місто реґулярної армії. Я-ж негайно зі всіми иншими переходжу на Лівий беріг і загорожую дорогу білим...

— Чи не занадто богато ми берем на себе? — сумнівно запитався Проць. — Нас можуть почислити за бунтовщиків...

— Бунт, як що він до діла, не зашкодить тім, що богато думають про себе, а забувають про все инше... Про це ми зараз повідомимо ґенерала Кравчика і спитаємо його, коли саме починати... Ми-ж повинні бути готовими на кожду годину...

— А я як? — спиталася Маруся.

— Почекайте! — зупинив її Зелений. — Мусимо все по черзі з'ясувати... Значиться, товариші, ви погоджуваєтеся зі мною?

— Безумовно! Що й казати?! — в один голос відповіли всі.

Тоді він повернувся до Марусі і сказав:

— А ви, товаришко Марусю, сьогодня-же йдіть зі своїми хлопчаками і Пилиповими босими сотнями під Хвастів. Мусите зіпсувати залізницю і зробити де-кілько нападів на тилові установи ворога. Цим ви його стероризуєте на самому фронті і позбавите боєздатности. Головне-ж ваше завдання: як мога більше поставити на ноги людей і стежити, щоб не напали на нас із заду. Для того ж, щоб спантеличити ворога, досить буде вам розбититися на шість—сім окремих відділів.

Маруся слухала його і почувала себе ніяково в тім новім положенню, але в глибині душі клялася зробити все, що тільки дозволять її сили, не жалкуючи свого власного життя.

Вже смеркалося, як скінчилася нарада і тиха літня ніч повільно опускалася на ліси й поля і легким диханням своїх широких грудей пестила розгорячені лиця самотніх вершників, які роз'їхались по всіх шляхах і дорогах з табору мужицького вождя Зеленого, щоб сповістити всі села про те, що вони на передодні великого здвигу земних сил...

8. ВЕЛИКИЙ ЗДВИГ.

Ну, як? — спитався Зелений начальника розвідки, яка тільки-що повернулася з під Голосіївського Лісу.

— Дві батареї на узліссі, а одна серед поля в просі, — відповів начальник. — Вартові гарматчики в карти грають...

Зелений повернувся до Проця:

— А як там Супоня і Ґонтаренко?

— Вони вже три години, як чекають на своїх місцях. — відповів Проць.

— Ну, а дзвони як?...

— Вже пять годин, як по всіх селах дзвонять...

— А люди прибувають?...

— Плавом пливуть...

— Ну, коли так, то сповістіть Супоню й Ґонтаренка, щоб начинали...

— Гаразд!...

Не зрадив ґрунт чорноземний. На голос ґвалтових дзвонів у тихих селах повстали молоді і старі, які майже до останнього часу були байдужими до всього, що навколо них діялося. Мовчанка скінчилася, терпіння ввірвалося і на широкі польові простори вийшла тисячесота жадьба помсти, яку годі було стримати звичайними відозвами про визнання невизнаного, або, навіть, громом гарматних вибухів. Цій жадобі помсти досить було одного слова, що сказав їй Зелений:

— На Київ!

Що години приходили із сел нові ватаги. З криком і галасом ішли до Зеленого і просили:

— Ми тобі хліба, ми тобі сала, ми тобі жінок і дітей, тільки ти веди нас!...

— Я й веду! — казав їм і відразу ставив їх у перший ряд, посилаючи на ворогів, які стовпившись величезними юрбами на передмістях, намагалися задержати перші хвилі повстанчого наступу і дати змогу виїхати з міста своїм відповідальним керманичам.

Та годі було їм змагатися. Як величезне море, яке нестримано виходить зі своїх берегів підчас бурі, покотились могутніми валами повстанці. І коли раніш вони не давжди були одностайні і коли раніш брали верх несподіваним нападом, так тепер ломили все своєю одностайною, чисто мужицькою, запеклою впертістю. Тепер вони вже не зупинялися перед висланим на задержку наступу, золком мадярської кінноти, не лякалися шрапнельного гряду, яким засипалася свіжа стерня, — були силою землі Української. І коли сам отаман Зелений, думаючи про великий здвиг народу, раніш ще сумнівався в де чому, то тепер він у все повірив і був незломним у своїй вірі. Як захоплений течією човен, летів він на своему коні в саму гущу ворогів і ця гуща не сміла звязати ні одного його руху.

Спочатку все завдання здавалося незвичайно важним: ворог був сильний і не полохливий. Але як десятки тисяч голов зробилися одною, пяною від жадьби, головою святого божевілля, — все стало нічим. Били, торощили, гнали, аж заким не опинилися на брукованих вулицях своєї столиці і тоді кождий здивувався з того, що сталося за такий короткий час.

Ворог намагався затриматися на набережній Дніпра і шалено одбивався. Знаряди цілими скиртами лежали просто на вулиці і півсотні гармат безупинно плювалися знищуючим огнем до центра міста, де вже порядкували повстанці. Тут виявилася сила ворога, який уже мав досвід в боротьбі на міських вулицях, де діти ріллі почували себе розгубленими і чужими. Частина червоних встигла була знову посунутись на весь Поділ і досягла Кирилівського цвинтаря в якому засів Супоня.

Щось неймовірно страшне діялось там. Двадцять два кулемети безупинно засипали кулями червоних, які снопами валилися по Кирилівських косогорах і, нарешті, таки досягли цвинтаря. Стрілянина затихла сама собою і на зміну їй залунало піднесене „Слава" і напружене „Ура!"... З осатанілими лицями лізли друг на друга і гризлися, як скажені пси, намагаючись захопити цей куточок міста, де досі спокійно спали мертві.

На щастя підійшли на поміч дві сотні, послані Зеленим і при їх несподіваній появі червоні стали втікати. Не даючи їм змоги зупинитися, Супоня зачав переслідувати їх. Вже в кінці Кирилівської, недалеко від „товчка" перед ним упав знаряд і куча диму та каміння закрила його з виду товаришів. Два—три повстанці кинулося до місця розриву і побачили страшно знівечений труп свого проводиря. Стали над ним і так замерли, не знаючи — чи бігти вперед, чи втікати назад...

Але вже не треба було йти ні вперед, ні назад, бо саме в той час у місто вступали перші ряди реґулярного Запорізького корпусу і два полки Січових Стрільців. І сталося так, що Зелений розбив ворога, а реґулярне військо заняло Київ. Увійшло в нього майже без усяких страт зі свого боку і почувало себе не в міру сміливим і не в міру певним себе.

Літня ніч, яка поспішно стелилася над землею, вкрила собою велике місто, в пітьмі якого звучно перекликалися вартові і, часами, розсипалися наглі вистріли рушниць.

І в тій трівожній пітьмі, стягав Зелений до гурту своїх Трипільців, аби порадитися з ними, що робити далі. Київ, який дістався їм ціною повстанчої крови, вони на приказ командуючого фронтом ґенерала Кравчака мусіли залишити ще до сходу сонця. Одержавши цього наказа, Зелений негайно виїхав до командуючого фронтом, який зупинився

в Міській Думі, аби той дозволив йому перейти на Лівий беріг Дніпра. Генерал дякував йому „за допомогу“ і, разом „з тим“ застерігав його від яких-би не було дальших виступів.

— Охорона міста в моїх руках, а ви до ранку вийдіть собі до Боярки і там чекайте на мої роспорядження, — сказав ґенерал.

— Так! Я вийти можу, але люди можуть відмовитися виконати мої накази! — пробував Зелений поставити всю справу на иншу площину.

Ґенерал нервово поморщився і сухо промовив:

— Наказую вам зробити це в порядку дісципліни!... Маємо почати з білими переговори, а присутність в місті обірваних повстанців компромітуватиме армію...

— Не знаю, — сказав Зелений, — на скільки ви тепер певні в собі, але говорити так про повстанців після того, що вони сьогодня зробили, вам все-ж таки не годилося-б...

Ґенерал, почервонівши весь, схопився з крісла і в злости, сухо промовив:

— Ну, здається, досить того, що сказав... — Турбуюся не за свою справу, а за загальну... Роблю, як мені велять і йти проти наказів Головної Команди не можу...

Хто знає, чим-би скінчилася ця розмова Зеленого з ґенералом, як-би так не зявився Проць.

— Пане отамане! — крикнув він ще з порога. — Супоню вбито!...

Як припечений роспаленим залізом, метнувся Зелений до нього:

— Не може бути!...

— Тільки-що принесли до штабу його трупа...

— Найкращого товариша пожертвували для Київа, а ви... — повернувся Зелений до ґенерала і не скінчив. Махнув рукою:

— Що там!... Ходім!...

— — — — — — — — — — — — — — —

...Йшли великими гуртами, без усякого порядку. Стомлені й знесилені, плενталися як могли і тільки одні Трипільці старалися бути бадьорими...

Зелений, як ніч темна, понуро їхав на коні між Процем та Ґонтаренком і не відзивався до них ні одним словом.

— Цього вже я ніяк не сподівався, щоб робітники так розгнівалися на нас, що й трупа Супоні не віддали нам! — говорив Проць.

— Бо ніхто з робітників не думав, що ми здамося на керунок якогось там ґенерала!... — відповів Ґонтаренко.

Зелений кашельнув і, наче сам до себе, промовив:

— Ось воно, яблуко роздору! Ось воно! З нас-же й починається...

— — — — — — — — — — — — — — —

Під Жулянами стали на спочинок. Дивилися, як світало і як в передранковій млі голосно грюкали за Дніпром важкі гармати білих.

Зелений довго прислухався до того грюкоту, а потім звів до неба очі і голосно промовив:

— Будьте прокляті ви всі, що жадаєте крові! Знайте, що коли не Бог, так сам народ скарає вас і тинятиметеся ви по широкому світу доти, доки не погинете десь під чужими плотами...

Повстанці слухали і таємничо мовчали. Дивилися в бік Київа і нерозуміли самі, що було, що є і що буде...

— Більше вже такого здвигу ніколи не буде... — говорив хтось, лягаючи під кущем спати.

9. СУМНІ ДНІ.

Бувають моменти, коли людина живе і не чує життя. Ходить і сама не знає — де, робить, і сама не знає — що, а слухається тієї таємничої сили, яка сидить десь у глибині душі і звідти керує всіми рухами. Людина часто здається звичайною, як і завжди, а в дійсности вона вже зовсім не та. Так буває з людьми надто чулого серця, коли вони тратять щось надзвичайно рідне й дороге. Такі люде часто здатні на страшні злочинства і на найбільші героїчні діла, роблячи їх майже несвідомо, по натхненню наче.

В такім стані знаходився й Зелений. Відступ з Київа, смерть Супоні і нарешті нова війна з білими, це все разом зробило на нього таке величезне враження, так глибоко порушило його душу, що якийсь час він здавався майже божевільним. Бо чи не божевіллям, справді, був його самостійний виступ проти білих у той час, як тільки прийшли вісти про те, що вони нахрапом увійшли в Київ і вигнали звідти Ґенерала Кравчика, обезброївши при тій нагоді цілий курінь Січових Стрільців? Білі до того часу встигли вже зайняти Черкаси і просунутися на Умань, намагаючись звідти вдарити на Козятин. Уряд Республіки і Головна Команда провадили якійсь переговори, а на положення фронту майже не звертали ніякої уваги. І тут Зелений не витримав. Серед ночі забрав усіх своїх хлопців і, як ураган налетів в білих на дорозі між Хвастовом та Білою Церквою. Добре були озброєні білі, але не мали й десятої частини того завзяття, що мали навіть червоні. Розбив

і погнав їх геть аж до самого Уманя. Даремно головна команда наказувала йому припинити свою сепаратну діяльність і повернутися до Жулян. Не слухався, бо відчував, що не втримають вони не тільки Жулян, але й самого Хвастова і кидався по всій Київщині, не чуючи нічого і ні нащо не звертаючи уваги. В боротьбі коло свого рідного Трипілля мало не загинув. Сам пішов на розвідку і попався в полон. Штовхали кулаками і кричали:

— Ти наверно із шайкі Зельонаво, прізнавайся!...

Удавав дурника, але не повірили. Надто вже незвичайне було його лице. Зачинили в клуню і двох вартових приставили. Чекали на якогось там „начальника". Розумів, що тут йому й кінець, бо жорстокість білих жахала навіть червоних. Вижидав хвилинку, коли вартові на щось там задивилися, підкрався, вдарив одного кулаком межи очі, а в другого вихопив з рук карабіна і тільки його бачили... Знайомими городами добіг до дніпрових мочарів і цілий день переховувався в очереті. Як смеркло, вернувся до своїх, а в півночі вже „судив" самого „начальника" білих...

Маруся захорала з перевтоми і сиділа тихо в дома. Намовляла його „покаятися" і повернутися до „мирного" життя, але він тільки головою скрунув:

— Мирного життя, кажеш?... А хто-ж його нам дасть?...

Більше не вмовляв і не переконував її, а тільки відчув у собі щось таке чудне до неї, що межувало із зненавистю і чого ніяк не міг назвати любовю. Так і пішов від неї. Але тільки пішов, як відчув себе страшно самотнім і захотів плакати. Ходив на могилу замученої ворогами матері і дивне диво, ні одна сльозина не впала на її могилу. Натомісць, збудилися спогади минулого і лице матері якось дивно зєднувалося в одно ціле з лицем Онуфрієнка, дядька Пилипа і Супоні.

— Ні, так не може бути!... Не може бути так далі! — скреготав зубами на самоті від внутрішнього болю і зявлявся перед товариством повний енерґії і пекельного завзяття.

— Гуляйте, хлопці! За труди належиться заплата! — говорив він після вдалого бою.

І хлопці гуляли, чого ніколи не було ранійш. Захоплювали місто, де сиділи білі, нищили його, як і слідувало. Брали з міщан „контрибуції" і казали:

— Це вам за вєру, царя і отєчество, чортячі виродки!...

— Міста мусять згинути, бо вони чужі й ворожі для нас! — Писав Зелений до ґенерала, командуючого фронтом, а той здивовано знизував тільки плечами і посилав до Головної Команди довгі доклади, які нагадували собою справжні доноси, про „самовільного Зеленого".

Цей-же ґенерал старався представити його Головній Команді, як небезпечного чоловіка, бунтовщика, анархиста, який з дня на день може піти до послуг червоних і радив його приборкати. Були навіть деякі спроби в напрямі „при-

борканя", але вони кінчалися повною невдачою. Десь там ґенерал дав накази якомусь стрілецькому полковникові обеззброїти Зеленовський загін, але послані стрільці, як один чоловік, пристали до того загону і не вернулися навіть після гострого наказу самого ґенерала. Ґенерал дивився на вчинок стрільців, як на звичайне дезертирство і обвинувачував Зеленого в дезорґанізації армії,

Зелений не оправдувався навіть. Він спокійно вислухував те все, що говорилося про нього в штабі ґенерала і штабі Головної Команди і завжди говорив одно й те саме:

— Руїнники!... Хочуть щось зробити для народу, а самі цураються його... А що вони зі мною зробили?...

Останні події дійсно богато дечого змінили в характері повстанчої орґанізації і підірвали до неї те безмежне довіря, яким вони користувалася серед народніх мас. Правда, непорушно стояли на свому місці всі Трипільці, кріпилися Половчанці, трималися ще дві — три тисячі тих, що пристали до Зеленого ще до наступу на Умань, але всі инші стали розлазитися на всі сторони. Одні верталися до дому, бо „озимина не засіяна", другі йшли до Ангела, або до Соколовського, бо „там кождий гроші має", треті тяглися в реґулярний Запоріжський корпус. де „всі получають нове обмундурованя" і командує бувший повстанчий полковник Волохатий, який „з ґенералами сам ґенералом здається"...

Сумно дивився на це все Зелений і нічого не міг зробити з цим руїнним звищем, хоч знов добре причини його повстання. Знав добре, як позбутися цього, але бачив навколо себе одну жадобу наживи і рознузданність хотіння, з чим годі було боротися в той час, як навколо все тісніше й тісніше робилось коло ворогів.

Дивився очами самого народу:

— Всі воюють, всі грабують та руйнують, а нам то що з того?...

— Нам земля і воля потрібна, а не ґенерали! — казали йому в знайомих селах, куди він приходив за харчами. — Скажи нам тепер, з ким ти йдеш і куди нас ведеш?!...

Гіркий йому був той кусок хліба і вже на другім місяці своєї безупинної боротьби, як на тили Київської армії впали червоні, що були оточені коло Одеси і пробивалися на північ, він врятував становище армії, давши їй змогу спокійно відійти до Козятина і тут-же сам прилучився до неї.

Пробуваючи в Козятині, гадав дати невеличкий відпочинок своїм стомленім хлопцям, маючи певний намір перенестися знову на свої рідні місця до Трипілля, де лекше можна буде перебути осінь і пережити зиму, заки знову весна забренить. Але тут, наперекір його волі, наказами Головної Команди його повстанців причислювали до рядів реґуляр-

нього війська, що цілком вищило його пляни дальшої боротьби. — Він мав стати, звичайним полковником, який робить усе в певний час після наказів з гори і це було більше, ніж смішно.

Доручивши всі справи Ґонтаренкові, він поїхав до Головної Команди за відповідними поясненнями. Їхав окремим купе, „як пан який“ і, дивлячись на осінні поля з пустельними стернями, думав про те становище, в якому опинилася вся справа боротьби. Всі свої надії, як на самого Бога, складав на Головнокомандуючого, бо знав його добре, як такого-ж сина ріллі і вірив, що той зрозуміє його скорше всіх ґенералів, які тісним колом оточили його звідусіль і так відділили від народу і відірвали від самого ґрунту.

Головнокомандуючий стрінув його привітливо, як брата свого. Одним словом, одною лагідною усмішкою свого первого і, разом з тим такого мудрого, гладенько виголеного лиця, він розвіяв усі його сумніви і зразу-ж прихилив до себе. Стрінувся він з Головнокомандуючим вечером, в той час, як той, саме вибірався до театру на святочну виставу. — В той день була присяга на вірність Республиці. — Головнокомандуючий запросив його до себе. Разом зявилися в театрі і тут сталося те, чого він не забував до самої смерти. — Його вітали... Йому, трипільському мужикові Данилові зробили гучну овацію, як лицареві і ґероєві... Його повстаючого ватажка Зеленого, вітав весь народ, як не вітав своїх міністрів і, навіть, самого Головнокомандуючого республиканськими військами.

— Невже-ж я вартий цього ?!— думав він про себе, стоючи в льожі поруч Головнокомандуючого і кланяючись на всі боки.

І коли нарешті, шум трохи затих і піднялась заслона, він почав тихо говорити про ціль свого приїзду. Почав від Київа і кінчив Козятином. Головнокомандуючий уважно вислухав його, але не сказав нічого.

— Чому ви не підете просто з народом? — спитався якось Головнокомандуючого.

Той здивовано підняв брови:

— А з ким-же я йду?...

— З ґенералами, пане Отамане!... — промовив Зелений.

— Але-ж ці ґенерали народні...

— Настільки, наскільки живляться з народу...

Головнокомандуючий замовк, подумав трохи щось про себе і сказав:

— Ви, товаришу Зелений, щира душа, але не завжди можна бути щирим...

Нахилився до нього і сказав де кілько таких слів, від чого потемніло в його очах. Дивився на Головнокомандуючого, як сам не свій.

— Як?!... Галичане з білими хочуть?... Не може бути!..

— Хочуть, товаришу, хочуть! — рівним голосом говорив Головнокомандуючий. — Маємо докази...

— Що-ж тоді?... Тоді, може-б ми якось самі... — Почав було говорити Зелений, але Головнокомандуючий взяв його за руку і сказав:

— Потім уже!... Зараз не місце...

...Як страшний сон згадував потім Зелений свою таємну розмову з Головнокомандуючим, яка відбулася вже о півночі і після якої він зараз-же виїхав до Козятина.

Всім серцем і всією душею своєю відчував страшну небезпеку, яка звідусіль загрожувала загибеллю і не знаходив иншого рятунку, як допомога самого народу. Повернувшись до своїх побратимів, він росповів їм про ту всю руїну, яка розпочалася в рядах реґулярного війська і всі разом вирішили підтримувати Головнокомандуючого доти, доки лише буде змоги і доки він буде триматися раз уже виголошених засад боротьби.

З метою взяти на себе найбільшу вагу боротьби, поділилися на дві рівних частини і стали на перших лініях двох фронтів: Ґонтаренко з одною частиною став на Червоному, який у той час повстав з боку Коростеня й через Житомир посувався на Бердичів, а Зелений став на Білому, коло Оратова. Проць залишився для звязку в Козятині.

Дні боротьби тягнулися довго і сотужно, без усякого захоплення. Люди ходили як сонні, боролися з обовязку, нудьгуючи за мирним життєм, а між ними не жив, а горів весь, цілком самотній тепер, отаман Зелений. Відірваний від життя, позбавлений найменшої радости, — чи то від загальної байдужности й отупіння, чи то від сірих днів і теплих ночей, йому снилися калюжі свіжої крови і довгі ряди людських трупів, з роспачливо витягнутими до неба руками. Правда, тих трупів було досить і в дійсности, але вони валялися де попало і зовсім не здавалися такими страшними, як у сні. Але Зелений тримав свої сни при собі і нікому навіть не згадував про них. Цілі ночі блукав вздовж лінії фронту, стараючись забутися за сон, а дні просиджував де небудь в таємній схованці, пильно стежачи за кождим рухом ворога. І ворог наче відчував незломність його сили і завжди бив там, де стояли подібні до нього, і перемагав їх...

Змагався Зелений і вірив, дарма що чим далі, тим ставало гірше і кожда дрібничка викликала незапокоєння серед його-ж побратимів. Почувалася якась незрозуміла тривога перед чимсь невідомим, що годі було відгадати, або зрозуміти. Як руйнуючий ураґан шумів навколо нього страшний розбрат, а він ще був певний свого призначення і, як жертва вечірня, самотньо згоряв серед перших осінних туманів. Сам не свій, весь самоофіра всенароднього, згоряв на вівтарі змагання і вірив у свої сили і віддав свою

чисту й ніжну душу для тих, що потребували цього і хто лиш належав родом до тих, в імення яких повстав він.

І тут настали події, коли він забувся за все на світі і перестав знати, який день сьогодня, а який завтра... Слухав ріжних чуток про згоду ґенерала Кравчика з білими і вухам своїм не вірив... Однаково то була страшна й гірка правда, як правда було й те, що командуючий Запоріжським корпусом, бувший повстанець полковник Волохатий пішов до червоних... Вся надія була лише на Головнокомандуючого і до нього щоденно висилав своїх посланців, з яких ні один чогось не вертався...

Прикликав тоді до себе Проця і Ґонтаренка.

Сумні справи, товариші! — сказав. — Треба нам до Трипілля... Ми знову самотні...

— Як до Трипілля, так і до Трипілля... — згодився Ґонтаренко. — Зіма йде, а ми босі й голі.

Проць сидів і мовчав.

— Чому-ж ти нічого не скажеш, Процю? — спитався Зелений.

— Скажу тоді, як посланці вернуться від Головної Команди, — відповів ніяково.

Порадились ще трохи, поговорили і вирішили ще трохи зачекати. Але вже на другий день прийшли вісти, що Головна Команда і уряд перебралися до Любаря і що він з години на годину має виїхати до Польщі. Миттю вислав посланця туди з крівавою прозьбою:

— „Змилуйтеся, не робіть цього! Як найскорше йдіть до нас. Нас зараз всього вісім тисяч, але через місяць буде вісімсот і ми всі помрем за вас!...“

Та це вже було даремною працею. Не встиг посланець виїхати з табору, як до Зеленого зявився якийсь Соколовець і росповів сумну правду. Він тільки — що з Любаря. Уряд два дні тому виїхав через Чарторію до Поляків. Військо частиною подалось в невідомі сторони, а частиною перейшло на польський бік і зараз інтернуеться...

— Скоріще до Трипілля, скоріще! — говорив Зелений до Ґонтаренка. — Сьогодня-ж вечером, як стемніє, заберете з собою всіх товаришів і постараетесь непомітно перепровадити їх на тили ворогів... Завтра, або після завтрого я з Трипілцями також там буду...

Ґонтаренко слухав і виконував усе до найменших дрібниць, як ще ніколи. Розсилав скрізь розвідки, їздив сам і, вже до вечера, був майже готовий до свого важкого й небезпечного походу. Перед самим вечором стали наступати білі. Спочатку, годин зо дві, обстрілювали з гармат, а потім пішли в наступ...

Як відбивали повстанці цей наступ, про це ще й досі знають усі села коло Оратова, але як вони відступили аж до Колинівки, — між Винницею та Козятином, — цього ніхто не знає. Не знав навіть і сам Зелений, як це так сталося,

бо вперше прийшлося йому піднести руку на свого і пролити братню кров... Вперше побачив перед собою зрадника і не знав, як поставитись до нього...

З глухим обуренням говорили між собою повстанці про негідний вчинок ґенерала Кравчика, який разом з білими йшов тепер проти них, тих, що в свій час ціною своєї крови здобули столицю Землі Української, яку так легко він передав тоді білим.

Встановлюючись на новій позиції під Калинівкою, Зелений звернувся до Проця й Ґонтаренка з такими словами:

— Будем битись, чи миритись?...

— Все одно нема повороту... — сказав на те Ґонтаренко.

— Я вже не знаю... — якось чудно промовив Проць.

Став Зелений і рота розкрив від здивовання:

— Як так?!...

— Проти Кравчика не піду, бо він наш... — ухилився від одвертої відповіді Проць.

— Але-ж не ми, а він зрадив Україні! — скрикнув Зелений,

— Все одно своя кров...

— Як то все одно?!... Ти-ж, Процю, присягався вмерти за Україну!...

— І вмру, як треба буде...

— А тепер?...

— Тепер я піду від вас...

— Куди?... до них?...

— Хіба для вас не все одно?

— Та-ж це зрада, Процю!...

— А то не зрада, що вчинила ваша Головна Команда?! — спитався Проць, червоніючи весь.

— Так ми-ж і не слухаємо її тепер!... Ми-ж тепер цілком самотні...

— А преціньже ви самі запрошували її до себе... — Почав було говорити Проць, але в цей час Ґонтаренко кинувся до нього і, з незрозумілою ненавистю, крикнув:

— Прецінь, прецінь!... Геть з відси! Геть мені!... і негайно, а то...

— Діти мої, що сталося з вами?! — схопився Зелений.

— Нічого... — стримано промовив Ґонтаренко і відійшов на бік, де стояв гурток трипільців.

Повстанці стояли з опущеними до долу очами і, мовчки, розглядали заїржавлені від осінньої негоди люфи своїх рушниць. Ніхто з них не говорив ні слова, але всі були напружені й чулі, як міцно натягнута струна на кобзі. І дійсно, в цей час десь бренькнула струна і почувся старечий голос сліпого артисти:

— Чесна перед Господом смерть преподобних Його... Хто стратив віру, той неможе молитися... Хай іде собі...

Проць зрозумів, що це про нього, але не подавав ні найменшого виду, що розуміє і сказав:

— Ви, пане отамане, забогато берете на себе... Богато загинуло через вас, але я не хочу гинути... Не хочу і йду... Досить безладдя!... Йду до своїх, бо в них все-ж таки є якийсь лад та порядок...

Постать Ґонтаренка знову напружилася, але Зелений сумно глянув у його бік і сказав:

— Хай собі йде...

— — — — — — — — — — — — — — —

...Ніч була темна, як величезний льох. Над ворожою лінією раз у раз спалахували ріжнокольорові ракети. Серед повстанців було тихо і чуйно. Ґонтаренко сам оглядав позиції, бо отаман приліг трохи спочити в крайній хаті якогось убогого села. Лежав і тремтів, як у пропасниці, а голова так і горіла. — Як що це тиф, то я проте не вмру від нього, а як що... — ворушилися якісь чудні думки і, хвилинами, перед його очами виринали знайомі місцевости Трипілля й Києва, то знов довгою низкою, як на кінематоґрафічному екрані сунулися одна за одною якійсь постаті, серед яких взнавав лице матері, Онуфрієнка, Супоні, дядька Пилипа і Ґонтаренка... Як крізь сон, дивився й чудувався: — Тож Ґонтаренко ще живий, так чого він разом з ними?... Разів зо два зявлялося лице Проця... Воно чогось сміялося, показуючи два ряди зболілих зубів, серед яких якось смішно вишкірався один золотий зуб... і тут-же пригадував собі, як Проць скаржився на зуби і просив його дати йому 50 рублів золотими на зуби і як він ніяк не спромігся на це... І ставало страшно йому чогось, наче якесь страшне злочинство вчинив він, за яке мусить негайно дати відповідь перед самим народом, і вслід за цим, перед ним вставала инша картина: безліч народу, одягнутого в кожухи та свити, підтюпцем біжать до нього, як у час першого наступу на Київ, і всі кричать одним голосом:

— Не спи! Ти не маєш права спати!...

— Боже мій, чого ви хочете з мене?!... І тремтючим голосом відповідає їм. — Адже-ж ви, навіть, у жнива відпочиваєте, а я...

Хтось великий і темний нахиляється над ним:

— Спіть, товаришу Данило, спіть!... Це я коло вас...

— Ґонтаренко! Братіку мій! Спасибі!...

— Спіть, пане отамане, спіть!... Трипільці з вами...

— А Проць пішов!... — вирвалось з грудей Зеленого.

— Пішов...

— Неминуче останнє чекає нас, братіку...

— Хай діється воля Божа!...

— Умрем, братіку, як прийдеться... За нашу мужицьку Україну, правда?...

— Правда, пане отамане, правда!...

І враз голосне ридання розбудило німу тишу убогої хатини:

— Братіку! Йде неминуче останнє...

10. НЕМИНУЧЕ ОСТАННЄ.

Безліч днів і ночей пройдуть ще в Вічність... Богато раз заходитиме ясне сонце і сходитиме блідий місяць... Але тепер глибока осінь і жорстокий північний вітер немилосерно змітає з лиця землі рештки краси ліса... Скоро прийде мороз лютий і застудить ніжні стебла зелених врун, скамянить мягку ріллю і знищить останні осінні квіти... Зчорніє на межах колюче бодячча, пригнуться до долу кущі полиню і безтямно котитиметься в безвість відірване від ґрунту перекотиполе... Довго і журно шумітимуть в гаях знищені дерева й шелестітиме під ногами обережного зайця злотне листя і буде воно потім безмовно лежати під сніговим покривалом і, тліючи, маритиме новою весною...

Але ранок був ще чудовий. Сонце зійшло в білій млі, бо перший мороз був надто уважним до роси і зробив її схожою на розсипані перли, або брилянти. В день соняшне проміння перепліталося з білими нитками бабиного літа і так засновувало собою всі трівоги серця і в знесиленій душі прокидалося болюче жадання молитви.

В широких полях панувала незвикло дзвінка чудна тиша, то коли десь хтось їхав порожняком, або поправляв лемеша, то голосна луна котилася на десятки гін і заставляла здрігатися крилатих мандрівників, які похапливо здіймалися в гору і продовжували свою важку дорогу до світлого краю...

— Кру... кру... кру... — дзвеніло високо під небом, а на землі боляче стискалося серце й зупинялося дихання.

Затримували дихання й ті, що глибокими ярами підкрадалися до останньої бойової лінії отамана Зеленого. Обережно ступають, щоб не було чутно тупоту ніг, стримуються від зайвих розмов, щоб не викликати гомону, маючи намір як мога ближче підсунутись і засісти проти ненавистного їм Зеленого.

Мовчить навколо широке поле, шепчуться тихо яри глибокі, але не чутно їх шепоту серед повстанців, бо не видно їм того, що діється в ярах.

Неминуче останнє близько... Неминуче останнє славного повстанчого отамана Зеленого...

В полудень гримнула гармата і вся земля задріжала й застонала від кулеметного клекоту. Повстанці відбивали наступ за наступом і, завзятим натиском, перейшли в контр наступ. Спереду всіх, як і завжди, — Зелений...

— О півночі відступимо непомітно і переберемся в тил... — казав він до Ґонтаренка. — Тут зоставимо декілько місцевих, які будуть на протязі цілої ночі торохтіти кулеметами і лякатимуть їх... А вравці ми вже будемо далеко... Головне, щоб до Трипілля...

Вже вечеріло, як враз, наче ненажерливий звір, заревло в ярах страшне „ура" і на стомлені повстанчі ряди цілими юрбами наскочили білі.

Зі свого богатого минулого Зелений знав один найпевніщий засіб оборони: не ждати на ворога, заки він нападе, а самому напасти на нього. В таких випадках тричі сильніщий ворог, не тільки відступає ні з чим, але, часто буває, сам попадає в полон. За цей засіб згадав він тепер.

— Хлопці, вперед! — крикнув він і кинувся з оголеною шаблею в саму гущу білих.

Залунали дикі вигуки, забряжчали на мить шаблі, а потім все змішалося в божевільнім гомоні оскаженілої лайки, благань та прокльонів, а потім стало тихо, надзвичайно порожньо і ніяково...

Вороги зникли, як і появилися, тільки кучі трупів на сірій стерні свідчили про те, що сталося. Повстанці вернулися на свої місця заклопотані, стурбовані і злякані, не бачучи між собою того, на кому трималася вся справа.

— Де пан отаман?... — затурбувався Ґонтаренко, йдучи вздовж повстанчих шанців. — Не бачили пана отамана?...

— Не знаєм... не бачили... — відповідали тихо, а самі злякано починали чогось тремтіти і щось страшне, не знайоме досі, владно запанувало над ними.

— Ах, яка-ж тяжка ця рушниця! — сказав один.

— Я ледве на ногах тримаюся... — промовив другий.

— Ідіть хто помогти мені пана отамана принести... — перериваючим шепотом заговорив хтось третій. — Там на полі ранений лежить...

— Як, пан отаман ранений? — зашепталися в шанцях. — Не може бути... Тож він завжди першим був і нічого...

Знайшли його всього скрівавленого. Лежав непритомний на межі і дивився на осінні зорі. Взяли його на руки і несли так обережно, як малі діти гостинця своїй матері. Несли й вони.

— Прийми Україно!...

В крайній хаті села Калинівки, де спочивав він минулої ночі, поклали його на деревляне мужицьке ліжко і стали оглядати рани. В згустках крови, знайшли дві рани на грудях: обидві від револьверних куль і обидві коло самого серця... Дістали звідкись теплої води, кусник лняного полотна, обмили й перевязали...

— Що-ж нам тепер, братці, робити? — повернувся Ґонтаренко до тих, що стояли коло порога.

— Води! — простогнав у той час ранений отаман.

Дістали холодної води, влили трохи якогось вина в неї і напоїли його...

За вікном скиглив північний вітер...

Отаман разкрив очі:

— Хто плаче так важко? — спитався тихо.

— Ми... — прошептали ті, що коло порога.

Мовчазна тиша запанувала на мить в убогій хаті, тільки каганець потріскував зтиха. Отаман глянув по хаті і з величезним зусиллям вимовив:

— Зараз-же йдіть до Трипілля... Йдіть, я тут сам... Затримаю...

— Гр... рум... рум... рум... — озвалася десь одна гармата.

— Гр... р... р... р... ех... — відгукнулася друга.

— Бр... ре... е... е... ам... — роскотилося по селу.

В хату ввійшов малий повстанець з Переяслава. Не знаючи до кого звертатися, він сказав до всіх:

— Білі знову наступають...

— До села, на вчорашні позиції... — прошептав Зелений.

Повернув трошки голову в бік Ґонтаренка:

— Роспорядіться...

Ніч і пітьма. Стомилися й затихли вороги. Тільки одні ракети не переставали горіти вздовж їх лінії фронту. Пильно вдивляються в пітьму повстанчі стежі, готові всі до одного полягти при першій нагоді за ради тих, що за ними... А за ними було вже неминуче останнє...

В хаті було повно повстанців, які, стоючи на колінах, слухали останнє слово свого отамана, його сповідь останню...

Завтра, можливо, вони підіймуть на ноги всю селянську Україну, або самі розійдуться по всій Україні і ця сповідь стане тією леґендою, яка буде живити сотні тисяч, навіть, цілі міліони своїм ніжним теплом віри в своє велике Трипілля...

А отаман Зелений, напружуючи остаток своїх сил, тихо вимовляв:

„Так мало — знати... Так богато — вірити...“

— — — — — — — — — — — — — — —

— Від колиски знаю. Сам від народу. Повстав і виріс з ґрунтів чорноземних. Слухав колискову під копою. Перші слова мої на свіжій, пахучій, родимій ріллі. Гречкосій батько мій. Притаманний син землі, як я, син віри...

— Нігде і нігде не знайти таких скарбів, які є в гречкосія народа, що ще спить і не може прокинутись— встати. Але знаю, що він встане, бо вірю могутности сили його...

— — — — — — — — — — — — — — —

— ...Від Чорного моря до Припяти, від пристрасної Кубані до зелених Карпат—каганці запалають в хатах гречкосійських і своїм тихим світлом затоплять штучну електрику міста...

— ...Від хатини до хатини, як перелітний птах, битиметься бунтарними крильми моє, скоработно-чуйне, прощальне слово, бо знаю і вірю, що не дарма світло засвітять...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Чую... Знаю... — Не треба буде вже вам довго шукати, чого так безнадійно шукали... Я вже знайшов для вас...

— Віра !...

— Знаю, що досить з вас одної щирости моєї : — від колиски для вас і до могили ваш...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Згадайте... Було... Лиха доля кидала—на Сибір, Сахалін, Камчатку, Урал, Кавказ, Бразилію, Арґентину й Канаду. Скріз тепер роскидано хатинки маленькі з красольками на тичинах під вікнами...

— Ще не так давно гинути мусіли—на пагурках Манджурії, долинах Мезопотамії, хребтах Арарата, полях Румунії, полонинах Карпатських, камінях Тирольських, болотах Литвинських, Мазурських, Латвійських і Естонських костьми лягати...

— Одинокі наші могили і хрести мовчазними свідками перед усім світом...

— Будуть свідчити про славу вашого Великого Терпіння, як я зараз свідчу про силу своєї нової віри у вашу гречкосійську непоборність...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Знаю гріхи і причини їх повстання. — Таке сумне приречення Бога. — Коли, повні горя, ваші серця вивітрювалися по безкінечних арештантських етапах і в пону-

рих стінах московських касарень зраджував язик рідній мові, — тоді витворився тип раба і хама, підлість якого мусить навчити вас боротися із ним...

— Змагайте ворога волі скрізь і визволяйтеся... Знайте це, мої рідні гречкосії, мої батьки, мої брати і друзі!...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Ніякого знаку, крім зорі, нової віри, яка освітить шлях боротьби народа гречкосія... Від духа повстав з перед віків і з духом запанує на віки... Знаю, що скоро годинник світовий виб'є двавадцяту годину вашої ночі і ви встанете до третіх півнів, щоб на ранок прийти до влади із своєю новою вірою...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Буде день і свято. Не буде ні холопа, ні пана. Встане народ і Україна. Згадайте тоді й мене..

— — — — — — — — — — — — — — —

— А зараз боріться, щербіть коси, ломайте ратища, здвигайте ґрунти чорноземні, стрясайте повітрям і не лякайтеся смерти, бо в боротьбі за визволення смерть—безсмертя...

— — — — — — — — — — — — — — —

— З такою вірою, від Чорного моря до Припяти, від пристрасної Кубані до зелених Карпат—один Дух і одне тіло зломить усі злочинні заборони...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Заки так станеться, спокутуйте терпеливо решту гріхів своїх прадідів, які кланялися всім чотирьом вітрам і ні одному не вірили...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Передайте моє, скорботно-чуйне, прощальне слово від хатини до хатини, хай воно йде до серця тих, що тужать, знають і вірять так, як тужив, знав і вірив я...

— — — — — — — — — — — — — — —

— Досить буде для вас сказаного... Простіть і побажайте заснути на віки на лоні рідної землі!...

— — — — — — — — — — — — — — —

Слухали, як зачаровані, як скаменілі... Ніхто з них не чув свого тіла, а стали всі одним Духом тієї Великої Віри, на вівтар якої складали тепер одного з найвірніщих, одного з богатьох, які повстають від Чорнозему. І ніхто з них не помічав того, як лице отамана смертельно зблідло і стало мармурово недвижним, ніхто не чув навіть його оотаннього зітхання, а тільки тоді, як ворожий знаряд гримнув коло самої хатини і раптово загас каганець, з кремезних мужицьких грудей вирвався один спільний стогін, від якого, здавалося, здрігнулася сама земля...

— Засвітіть світло... — почувся в пітьмі голос Ґонтаренка.

Десь в кутку блимнув сірничок — один, другий, третій. Хтось тремтючою рукою засвітив світло. Хтось важко вдарився головою об стіну. Хтось божевільно ридав, схилившись над мужицьким ліжком. Хтось із страшним прокльоном побіг у пітьму ночі і завив разом з осінним вітром...

— Ціхо, братіки! — озвався Ґонтаренко. — Скличте Трипільців...

— Тра-та-та-та-та-та-та... — Заторохтіло з одного боку села.

— Тра-та-та-та-та-та-та... — озвалося з другого.

Двері розчинилися і в хату влетів бомбою зарослий чоловічина з Видубецького.

— З двох боків заходять!... — крикнув.

Глянув на ліжко і занімів.

— Тра-та-та-та-та-та-та... — чулося майже — що навколо.

Ґонтаренко схопився:

— До зброї, хлопці!... На Трипілля!...

Підійшов до мертвого отамана, швидко поцілував його в обидві руки і промовив:

— Прости і благослови, батьку!...

Через хвилину встав і, повернувшись до зарослого чоловічини з Видубецького, сказав:

— Зостаньтеся тут і поховайте пана отамана так, як велить звичай!... А ви, — повернувся до всіх инших, — ходіть зі мною...

Опівночі відступали, як було сказано отаманом. Виходили через городи на якусь вузеньку польову доріжку і там стрівали темну постать зарослого чоловічини. Чули коротке:

— Ось його могила...

Темна постать людини стояла доти, доки не перейшли всі. Останнім йшли незрячий з кобзою і малий повстанець..

— Ось його могила...

Ті звернули з дороги і припали чолом до купки свіжої землі. Темна постать схилилася разом з ними. Довго стояли так, ридаючи і цілуючи вогку землю.

— Хоч-би калину посадити!... — зітхнув незрячий.

— Як же її знайти в такій темряві?... — озвалась постать. — Хтось инший уже посадить...

— А й правда!...

Над селом розривалися ворожі знаряди і крякали сполохані гайворони, а над полями залягали важкі північні хмари...

Незрячий підвівся:

— Підемо?...

— Ходім... Наші вже далеко...

Встали всі троє на ноги і побачили, що навколо них все вже біле. — Як неминуче останнє, йшов перший, ніжний, чистий сніг...

КІНЕЦЬ ДРУГОЇ ЧАСТИНИ.

Бережани — Скала, (Галичина).
Літо — Осінь, 1921 року.

КЛИМ ПОЛІЩУК.

ТРИЛЬОҐІЯ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЕННЯ.

I.

КРІВАВА БУРЯ.

РОМАН З ЧАСІВ ГАЙДАМАЧЧИНИ, В ТРЬОХ ЧАСТИНАХ.

(Друкується).

II.

ОТАМАН ЗЕЛЕНИЙ.

СУЧАСНИЙ РОМАН, В ДВОХ ЧАСТИНАХ.

(Вийшов з друку).

III.

ДІТИ НАДІЇ.

СУЧАСНИЙ РОМАН, В ТРЬОХ ЧАСТИНАХ.

(Готується до друку).